

Ardhja e
Migjenit
në letërsinë
shqipe

BIBLIOTEKA

854

K 14

Ismail
Kadare

83 (092)
91.983 [prijemni
33.09

ISMAIL KADARE

88
K 14

ISMAIL KADARE

Beliva

ARDHJA E MIGJENIT
NË LETËRSINË SHQIPE

SHTËPIA BOTUESE «8 NËNTORI»
TIRANË 1991

Redaktor: ARSHIN XHEZO

Recensues: NASI LERA
PIRRO MISHA

Piktor: ARDIAN KARAKASHI
Redaktor teknik: PIRRO PANDELI
Korrektore letrare: NINI IHSANI

Kur Millosh Gjergj Nikolla, me pseudonimin Migjeni, djalosh i ri nga Shkodra, i brishtë, elegant dhe serioz (pamje tipike e një pjese të rinisë intelektuale të viteve 30, që pasi kalonin nga libra-ria e qytetit, uleshin në kafene për të diskutuar për problemet ose më saktë mërzinë e kohës), kur Migjeni, pra, nisi të magjepsej nga arti i të shkruarit, letërsia shqipe kishte katërqind vjet që ekzistonte.

Një grumbull i madh shkrimtarësh, poetësh e njerëz të letrave, të mëdhenj e të vegjël, me fat e pa fat, të thjeshtë e të ndërlikuar, kishin lëvruar arën e saj të vështirë e të sertë si vetë trualli i vendit.

Ishte vështirë që në një hapësirë tjetër kaq të ngushtë, të gjeje një larmi kaq të madhe tipash e fytyra letrarësh si në Shqipëri. Murgjër të thjeshtë, që në vetminë e famullive sajoni vjer-

shat apo sonetet e para, dendi të mësuar nëpër sallone evropiane, klerikë savantë, që kishin letërkëmbim me papën, patriotë martirë të rrëzuar nga thika ose helmi, guximtarë të çmendur, që s'e kishin për gjë të gërshetonin artin e të shkruarit me karrierën, të ishin shkrimtarë e njëkohësisht ambasadorë e ministra, poetë lirikë në vendin e tyre e guvernatorë tiranë në tjetër vend, kampionë të lirisë këtu e cenzorë perandorakë atje, përmbysës sundimtarësh e të përmbysur pastaj edhe vetë brutalisht etj., etj.. popullonin këtë galeri të pazakontë.

Këta shkrimtarë me portrete, veshje e fate të çuditshme, kishin ngritur gur pas guri e mur pas muri ngrehinën e letërsisë, atë ngrehinë që në vende të tjera do të mund të quhej tempull, por që në Shqipëri vështirë se mund t'i shkonte ky emër. Më tepër se e tillë, ngrehina e letërsisë shqipe ishte gjysmë tempull, gjysmë kështjellë, gjysmë kullë, gjysmë manastir, e ashpër e spartane, si rrallëkund.

Treqind vjetët e parë të saj (shekujt XVI-XVIII), ajo që mund të quhej «koha e bronzit» përbëhej nga një numër veprash në prozë e në poezi të krijuara kryesisht prej shkrimtarësh klerikë katolikë në shqip e në latinisht. Këta ishin shkrimtarë me kulturë të madhe, që kishin mbaruar fakultetet teologjike në universitetet më të dëgjura të Evropës dhe që nuk e kishin për gjë që veprat e tyre, me atë lehtësi që i botonin në Shqipëri t'i botonin në Romë, në Paris ose në Madrid.

Për të kuptuar se ç'përfaqësonin këto vepra, mjafton të përmendim njërën prej tyre, «Rrethimi i Shkodrës», të shkruar nga Marin Barleti, prift ushtarak në trupat shqiptare që mbrojnë Shkodrën prej turqve në shekullin XV. Kjo kronikë e tmerrshme, ku nuk është harruar asgjë, që nga sasia e gjyleve, që binin çdo ditë mbi kështjellë, te kafshët e sëmura që hidheshin me katapultë për të shkaktuar epidemi, gjer te halucinacionet e mbrojtësve e britmat e sulmuesve, njëra prej të cilave, «Roma! Roma!», tregonte se pas Shkodrës i vinte radha Romës e pastaj gjithë Evropës, ndonëse e botuar më 1504, lexohet me një frymë ende edhe sot. E shkruar në latinisht, për t'i dëshmuar botës mbarë aktin e fundit të tragjedisë së shqiptarëve, ajo është jo vetëm kënga e tyre funebre, por si rrallë vepra të tjera të letërsisë evropiane të kohës, jep tërë ankimin e qytetërit të krishterë përpara sulmit islamik. Nuk është e rastit që vepra, pas botimit të parë në Venedik, u përkthye e u botua në Bazel të Zvicrës më 1566, në Frankfurt më 1578, e më pas në Paris, në Brest-Litovsk e me radhë në shumë vende të kontinentit.

Midis shkrimtarëve që u shquan në këtë periudhë ishin Pjetër Budi (1566-1622), Frang Bardhi (1606-1643) dhe Pjetër Bogdani (1625-1689), të tre personalitete të mëdha të kulturës shqiptare e të asaj evropiane njëkohësisht. Që ishin të tillë, vërtetohet prej faktit që vepra e tyre ka tërhequr e vazhdon të tërheqë ende sot vëmendjen e studiuesve të Evropës.

Në veprën e tyre të gjerë, përveç motiveve fetare, filozofike e kozmogonike, ka pjesë të freskëta e të fuqishme në formë kronikash e dëshmish për ngjarjet e kohës, letra e relacione dramatike, vjersha e poema nga më të ndryshmet. Midis këtyre të fundit, si perla të hedhura pa kujdes, shkëlqejnë aty-këtu strofa e vargje të një bukurie të rrallë, që ngjajnë edhe më befasuese në atë muzg mesjetar.

Rëndësia e kësaj periudhe të parë e tepër të gjatë të letërsisë shqipe është e jashtëzakonshme. Së pari, ajo përpunoi gjuhën letrare të shqiptarëve, këtë makinë të ndërlikuar që duhej të gatitej për të përballuar mendimin e paqetë, plot fantazma e imazhe tronditëse të një prej popujve më të moçmë të kontinentit, fqinjit më të afërt të grekëve të vjetër, e që për më tepër ndodhej në zi, kohë kur fjala kërkon masë e peshë të veçantë. Së dyti, ajo u siguroi letrave shqipe vazhdimësinë e lidhjes, pra, kordonin ombilikal me kontinentin mëmë: Evropën. Nuk ishte e paktë që treqind e ca vjet pas pushtimit osman, në kohën kur Shqipëria dukej se për jetë të jetëve i kishte kaluar kontinentit aziatik, letërsia e saj vazhdonte të mbetej tërësisht evropiane.

Ndonëse kishte kohë që një pjesë e zotërve shqiptarë, duke u konvertuar në fenë islamike nga kontë e baronë, ishin kthyer në pashallarë, bibliotekat e kështjellave të tyre ishin plot me libra shqip e latinisht. Në to, përveç murgjve e shqiptarëve të krishterë, vinin shpesh shqiptarë

të konvertuar, të cilët sapo hynin në atë univers të mbuluar nga tisi i harresës, rigjenin heronjtë e largët antikë, sibilat, Krishtin, luftërat iliriko-romake, arkivat shqiptaro-venedikase, regjistra e kronika manastiresh, muret e të cilave nxinin tani nga braktisja. I gjenin, pra, të gjitha këto dhe atëherë e ndienin se emrat e tyre të rinj muslimanë, Ibrahim e Abdulla, s'ishin veç një lëvozhgë e hollë, që do të thyhej nga tronditja më e parë.

Në kohët e mëvonshme, e sidomos në vitet e Rilindjes Kombëtare, që u ndikua aq shumë prej Revolucionit Francez, konvertimi i një pjese të shqiptarëve në fenë islamike do të shërbente për të ushqyer tezën se shqiptarët prej natyre ishin afetarë, ngaqë e merrnin fenë jo fort seriozisht, tezë e cila do të shfrytëzohej po aq nga armiqtë më të egër të kombit shqiptar, për të vërtetuar se shqiptarët ishin të paqytetëruar, sa edhe nga studiues mendjehhtë të mëvonshëm, për arsye konformizmi politik.

Në të vërtetë, brigjet shqiptare ishin vendi ku krishtërimi nisi të përhapej qysh në shekullin I, fill pas Romës. Më pas, Shqipëria e hershme mesjetare ishte një nga zonat më të evropianizuara të kontinentit dhe mjafton të hetohen afresket e kohës, altarët dhe ikonat e mrekullueshme të piktorëve të tillë të mëdhenj, si Onufri e Shpataraku, për të ndier se si ngjyrat, motivet e simbolet e krishtërimin, u dendësuan e u përndritën këtu tragjikisht e me një bukuri fatale, pikërisht në prag të duhmës islamike, që po afrohej kob-

shëm, me shenjat e veta, që për të krishterët shqiptarë s'ishin veçse shenjat e satanait. Mjafton të përmendim, gjithashtu, se kryesori ndër dy-tre emrat që diskutohen ende sot për autorësinë e himnit më të famshëm të liturgjisë së krishtere të mbarë botës «Te Deum» (Te Deum laudamos), krijuar në shekullin IV, është peshkopi shqiptar Niketë Dardani.

Nga kjo pikëpamje, shqiptarët nuk ishin as më pak e as më shumë fetarë se sa italianët, që i kishin përballë, se francezët e jugut, se dalmatët në veri, apo grekët në jug të tyre. Veç këtu duhet thënë se trojet shqiptare ishin pikërisht ato ku përplasja e feve, në fillim katolicizmi me ortodoksizmin e pastaj të dyja bashkë me islamizmin, u krye në mënyrën më dramatike. Konvertimi ishte një nga pasojat e kësaj traume.

Si një lëkundje sizmike e vazhdueshme, ai shkaktonte çarje jo vetëm midis qyteteve e katundeve, por shpeshherë edhe brenda një vatre familjare, ku njëri vëlla mbetej i krishterë e tjetri, ai që do të nisej për të bërë karrierë në kryeqytetin e perandorisë, që i detyruar të konvertonte. Kishte madje të tjerë, «kriptokatolikët», që duke qenë të konvertuar e ruanin fshehtazi fenë e vjetër, madje e quanin të zakonshme të mbanin dy emra dhe të kishin dy tempuj, çka shkaktonte nervozizëm në Vatikan. Duhet shtuar, ndërkaq, se në zonat ku shqiptarët fqinjëronin me sllavët, konvertimi u krye, veç të tjerash, si një ledh mbrojtës kundër dyndjes sllave e rrezikut të përzierjes

me ta. Fakti që u konvertuan kryesisht ortodoksët, pra ata që kishin të njëjtën fe me sllavët e jo katolikët, e vërteton këtë.

Kjo ndrydhje dramatike, ky krishtërim i fshehur brenda vetes, duhej të ndihej, megjithatë, aq qartë nën tisin e praruar festiv islamik, saqë një raportues i kohës e niste kështu kumtesën e vet: «Shqipëria, krahinë e vërtetë heroike e Ilirisë, e cila me titull të merituar mund të quhet Irlandë e Evropës Lindore» etj., etj.

Dëshmi e këtij krishtërimi të ndryrë ishte (për të përmendur një fakt nga koha jonë) ndezja e papritur e dhjetëra mijëra qirinjve prej shqiptarëve, në shenjë nderimi për viktimat që shkaktoi policia serbe në fillim të vitit 1990. Kjo përndritje e krishterë e Kosovës i nervozoi veçanërisht shovinistët serbë, të cilët duke e ditur përçmimin e evropianëve ndaj fundamentalizmit islamik, qenë përpjekur vite me radhë t'i paraqitnin shqiptarët e Kosovës si gjoja myslimanë të prapambetur, që luftonin kundër krishtërimit serb!

Që shqiptarët s'ishin kurrfarë myslimanësh të bindur e kishte vërtetuar viti 1924, kur ata zgjodhën njëzëri si kryetar të shtetit një prift, Fan Nolin. Qenë serbët, përkundrazi, që kundër këtij kryeministri të ndritur, ndihmuan mbretin mysliman Ahmet Zogun të merrte pushtetin. Duke qenë se si të gjithë ata që vuajnë nga kompleksët, më shumë se çdo gjë i mërzit kultura e tjetrit, shovinistët serbë i nervozonte qytetërimi i shqiptarëve dhe bënin çmos (çka vazhdojnë ta

bëjnë edhe sot), të prisnin fillin ombilikal që e lidhte këtë qytetërim me Evropën.

Kështu, pra, për më shumë se treqind vjet, pavarësisht ç'ndodhte në këtë vend ku minaret shtoheshin si kërpudhat dhe daullja e Orientit të shurdhonte, letërsia shqipe mbeti, megjithatë, evropiane dhe homogjene. Kjo ishte vendimtare për fatin e saj. Nga ana tjetër, kjo dëshmonte se pavarësisht nga furtunat lart, në sipërfaqe, poshtë në zgafellat e kombit, atje ku administratat dhe propaganda nuk zbrisnin dot, kishte diçka që s'ndryshonte kurrë. Të ndërhyje në të ishte po aq e pamundur si të ndërhyrje në kodin gjenetik të racës.

Kjo letërsi kokëfortë, pra, punonte ditë e natë, qiri i zbehtë, por i pushueshëm nga furtunat e kohës.

Rrezikun e këtij statusi të çuditshëm osmanët e kuptuan tepër vonë. Ata u përpoqën në shekullin XVIII, me anën e nxitjes së rrymës letrare të bejtexhinjve, të krijonin një diversion në letërsinë shqipe, por tashmë ishte vonë për këtë. Kjo rrymë proorientale dhe në kundërshtim me kahjen e historisë, s'e kishte as peshën e as seriozitetin për t'i qëndruar përballë letërsisë shqipe, ndaj ajo u fshi prej saj si një kujtim grotesk.

• Një veçanti origjinale e zhvillimit të letrave shqipe, veçanti kjo e përbashkët e disa vendeve të Ballkanit, ishte vendi që zinte në to poezia orale. Si një korpus vullnetarësh që shoqëron ushtrinë e rregullt, ashtu edhe korpusi i rapsodëve

e poetëve anonimë popullorë shoqëronte në aventurën e tyre të madhe letërsitë ballkanike. Por këtu duhet thënë se, si çdo korpus vullnetarësh, ai ishte herë-herë më i furishëm, më i lirë e shkumëzues në aksionin e tij. Shpërthim i pakontrollueshëm, ai popullonte me fantazma tronditëse hapësirën paksa të ftohtë akademike e tepër elitiste të letërsisë së vjetër shqipe, ia ngrichte venat e ngrira, çelte zyrtinë manastirore të saj. Poezia orale, vazhdim i venës së dikurshme antike, sillte në letërsinë shqipe motive të ndaluara, jashtë paragjykimëve e dogmave të kohës, madje disa herë të tilla saqë të ngriheshin leshrat e kokës përpjetë.

Për një kohë të gjatë këto dy letërsi, e kultivuar dhe oralja, qëndruan të ndara si dy botë të padukshme, që e kanë të pamundur të hyjnë në lidhje me njëra-tjetrën. Ato u zhvilluan kështu veç e veç, secila sipas ligjeve të saj, në një mospërfillje të plotë për njëra-tjetrën. Më vonë, sidomos me mbarimin e kohës së bronzit dhe me afrimin e shekullit të madh për letërsinë shqipe, shekullit XIX, që mund ta quajmë edhe «shekulli i argjendtë», këto dy universe nisën të afrohen, dhe kështu, herë duke u ndikuar nga njëri-tjetri, herë duke u marrë vesh e herë duke u kundërshtuar, bashkëjetuan për një kohë të gjatë.

Shekulli XIX ishte me të vërtetë i veçantë në letërsinë shqipe. Ai ishte shekulli i Rilindjes Kombëtare, koha magjepsëse kur pas një nate robërie katërqindvjeçare ndihej që mëngjesi nuk

ishte larg. Mendjet e të gjithëve ishin kthyer drejt tij. Të poetëve e të shkrimtarëve në radhë të parë. Ata ishin me dhjetëra për të mos thënë me qindra, që morën penën për të shtuar një vepër, një poemë, një faqe ose një strofë në letërsinë shqipe. Në krye të kësaj armate të pafundme ishin poetët e mëdhenj Naim Frashëri e Jeronim de Rada. Fill pas tyre vinin poetët e tjerë të shquar Andon Zako Çajupi, Ndre Mjeda e Zef Serembe. Dhe pas tyre një aradhë e tërë shkrimtarësh, poetësh, eseistësh, filozofësh, publicistësh, oratorësh, polemistësh etj., etj., që vit pas viti, stinë pas stine e ditë pas dite plotësuan kronikën e asaj kohe të paharruar.

Rilindasit, të mëdhenj e të vegjël, u përpoqën të krijonin ëndrrën për Shqipërinë e për shqiptarët. Ata e ndien se pa këtë ëndërr, pa këtë aspiratë, ishte vështirë të zgjohej e të vihej në lëvizje një popull, breza të tërë të të cilit kishin lindur e kishin vdekur në robëri. Ata u vunë të vërtetonin se Shqipëria ishte një nga vendet më të veçanta në botë e se shqiptarët ishin një nga popujt më të vjetër, më fisnikë e më të aftë midis popujve evropianë. Për të dëshmuar këtë, ata, jo vetëm shkruan himne e poema, por mblodhën fakte, hartuan studime, qëmtuan emra e ngjarje. Të pajisur me kulturë të jashtëzakonshme, nuk e patën vështirë të zbulonin motive të përbashkëta mitologjike midis botës shqiptare e asaj greke të lashtë, të gjenin në Shqipëri mbeturina tempujsh e teatrosh ku qenë luajtur drama antike,

vende ku qenë endur heronjtë e Homerit, fjalë e emra hyjnish grekë që shpjegoheshin pas gjuhës shqipe, madje shpella e lumenj nëpërmjet të cilëve hynej në ferrin e të vjetërve. Pasi i siguruan kulturës së popullit të tyre rrënjë të tilla, u rrekën të ringjallnin Shqipërinë paraturke, vendin e zhvilluar plot me kontë e baronë, me kështjella, katedrale, me kanceleri, krushqi e skandale, si çdo vend tjetër i krishterë evropian. Me këtë pikturë, që ndonëse në penat e tyre idealizohej, ishte në thelb e vërtetë, ata donin ta bënë njeriun shqiptar të ndërgjegjshëm për atë që kishte humbur dhe, duke ia shtuar kësisoj brengën, t'i shtonin rrjedhimisht padurimin për ta kthyer atë realitet, që në veprat e tyre të kujtonte, as më shumë e as më pak, një parajsë të humbur.

Të pakënaqur gjer në fund me ringjalljen e kësaj tabloje, rilindasit zbritën edhe më thellë në histori. Ata hulumtuan me kujdes gjithçka që kishin thënë shkencëtarët e huaj e sidomos ata gjermanë për prejardhjen e shqiptarëve prej ilirëve. Mirëpo në gadishullin ku prejardhja e fisme çmohej më shumë se gjithçka dhe ku zotëronte bindja se ajo do të luante rolin themelor në statusin e ardhshëm të kombeve (çka dhe ndodhi në njëfarë mënyre më pas), kjo tezë do të zgjonte xhelozinë e fqinjëve sllavë, për të cilët ishte e padurueshme ideja që shqiptarët të quheshin pasardhësit e vetëm të ilirëve, rrjedhimisht të ishin autoktonë në gadishullin ku sllavët ishin të ardhur. Për këtë arsye, fqinjët sllavë, e veçanërisht

serbët, i vunë detyrë vetes t'u gjenin një prejar-dhje, ose më saktë, një ardhje shqiptarëve, por që ajo të ishte detyrimisht më e vonë se data e mbërritjes së sllavëve në Ballkan d.m.th. shekulli VII. Kështu ata do të rrekeshin për shumë kohë që të gjenin itinerarin enigmatik të shqiptarëve, disa duke hamendësuar zbritjen e tyre nga Skocia, e të tjerë nga zonat baltike, nga veriu i ftohtë apo Kaukazi me borë. Nuk mbetën pa u përzier në këto pandehma emra popujsh të tillë të largët si keltët dhe baskët, në gjuhët e të cilëve u besua se mund të gjendeshin afri me shqipen.

Rilindasit, ndonëse ishin tepër përbuzës ndaj fqinjëve shovenë, sikur ta parandienin megjithatë këtë kacafytje të ardhshme, u treguan të kujdesshëm që në veprat e tyre të shkruanin hollësisht për shtetet dhe mbretëritë ilirike, luftërat me Romën e pathyeshme, perandorët e papët me origjinë ilire. Të njëjtën gjë ata bënë për gjuhën shqipe, të cilën, të ekzaltuar nga interesimi që ajo kishte zgjuar te gjuhëtarë të mëdhenj, si Gottfried Leibniz, Franc Bopp e të tjerë, ishin gati ta shpallnin gjuhë hyjnore. Kështu, vite me radhë, rilindasit u rikujtuan shqiptarëve se ata ishin, ashtu si grekët e vjetër e romakët, një popull i zgjedhur e me predestinacion të veçantë, por që fati nuk u kishte ecur. Shembujt e freskët që jepte koha, postet e larta që shqiptarët kishin fituar në Perandorinë Osmane, njëlloj si dikur ilirët në atë romake (ndonëse pakëz të hidhur e jo fort të

volitshëm politikisht), shfrytëzoheshin në shërbim të idesë së elitizmit.

Duhet thënë se kjo ide nuk do të kishte kurrfarë përhapje, në qoftë se nuk do të gjendej qysh më parë, ndonëse e dremitur, te shqiptarët. Në psikikën e tyre, e sidomos të asaj pjese që jetonte në male, bota shqiptare, e rregulluar sipas kodit zakonor, ishte më e mira ndër të mundshmet. Të tërhequr në vetminë e maleve, ata ndiqnin me mospërfillje atë çka ndoshta *atje poshtë*, dhe ashtu si për grekët, popujt e tjerë, që nuk flisnin gjuhën e tyre *ishin barbarë*, për shqiptarët, të tjerët, d.m.th popujt pa kod, *ishin amoralë*.

Pra, rilindasit, duke mos qenë shpikësit e krenarisë së shqiptarëve, ishin megjithatë ata që e zgjuan nga gjumi dhe, ç'është kryesorja, ata që e mbështetën atë me një doktrinë.

Gjithmonë si një rikumbim i idesë së mundësive të pakufishme të njeriut shqiptar, u përpunua edhe një konceptim i veçantë, i ri për atë kohë, i hapësirës dhe i kohës në poezinë shqipe, çka i dha asaj një tingëllim universal. U shquan veçanërisht për këtë dy liderët e saj, De Rada e Namim Frashëri. I pari krijoi në krejt veprën e tij poetike një përmasë kohore mitike, që shtrihej e rrokullisej nëpër shekuj lehtësisht e pa kurrfarë kufijsh. Në poemat e tij plot me ditare princeshash shqiptare që martoheshin larg, me zjarre pashkësh e tinguj kambanash, që aq rrallë dëgjoeshin tani në Shqipërinë gjysmë të islamizuar, realiteti dhe ëndrra gërshetoheshin natyrshëm,

saqë mund të thoshe se Shqipëria, që ai përpiquej ta ngjallte së vdekurish, ishte më e pranishme në këto poema se Shqipëria reale, që ngjante si e rënë në komë.

I dyti, Naim Frashëri, si për të kundërpe-shuar ngushtësinë e vendit të vet, krijoi në poezi një hapësirë pothuajse perandoreske, nëpër të cilën vërtitëshin personazhet e disa herë fantazmat e tij, siç qe, p.sh., fati i përfytyruar i vendit: (U ngrit fati i Shqipërisë, si i vdekuri nga varri, mori udhën e Azisë, duke rendur si i marri) etj., etj. Ai shkroi për ndeshjet e mëdha jo vetëm midis shqiptarëve e turqve, por për luftëra të tjera, më të gjera e të përgjithshme, të nxitura nga shkaqe të errëta fetare, si ajo që përshkruhet në poemën e tij të gjatë të tipit homerik «Qorrbelaja», ku si në një sherr të verbër, siç e thotë edhe titulli i poemës, (në qoftë se do të pranojmë titullin «Qorrbelaja» e jo «Qerbelaja»), përfyten në shkretëtirën arabike sekte e popuj myslimanë, në një ndeshje, që po aq verbërisht, vazhdon edhe sot në ditët tona.

Duhet thënë se në evokimin e karrierës së shqiptarëve, rilindasit patën qëndrime të ndryshme ku mund të gjeje ekzaltimin, po aq sa edhe qortimin, siç ndodhte te thirrja e njohur e Çajupit: (Mjaft punove për të tjerë, o fatkeq!).

Por, kur ishte fjala për vlerat e brendshme të bashkatdhetarëve të tyre rilindasit u treguan unanimes. Ata krijuan mitin e njeriut të veçantë shqiptar, me cilësi e virtyte të jashtëzakonshme:

besën, burrinë, nderin, mikpritjen, zakonet etj. Në të gjitha këto, ata i ndriçonin vetëm njërën anë, atë që u interesonte, duke lënë mënjanë ngjyrimin tragjik që shoqëronte shpesh këtë traditë. Ata e dinin fort mirë se njeriu shqiptar, ashtu si njerëzit e krejt gadishullit ose kontinentit, krahas virtyteve kishte edhe vese e mungesa të mëdha, mirëpo këto nuk duheshin thënë, për hir të ëndrrës. Ishte logjika e së nesërme, e mëngjesit që po afronte, ishte drita, dehja, optimizmi i tij që kushtëzonte gjithçka.

Rilindasit krijuan kështu mitin e Shqipërisë «zonjë të rëndë», të fyer, e të shqiptarëve komb i zgjedhur por që në jetën e të cilëve kishte ndodhur një katastrofë: pushtimi osman. Kjo katastrofë duhej ndrequr me çdo kusht. Gjithë aksioni i rilindasve mund të përmbledhej kështu me dy fjalë: riparimi i një katastrofe.

Ai riparim do të bëhej në shekullin XX, por siç ndodh gjithmonë me ëndrrat e ëndërruara tepër gjatë, duke qenë vërtet shekulli i pavarësisë, ai do të ishte njëkohësisht shekulli i zhgënjimit të madh.

Në historinë mijëvjeçare të shqiptarëve ai është shekulli më i pasur në ngjarje, më i ndërlikuari e më dramatik. Për letërsinë shqipe, ai është «shekulli i artë».

Migjeni erdhi në letërsi pikërisht në këtë shekull. . .

Në rininë e tij të parë Migjeni duhej të kishte pasur një njohje disi të mjegullt të të gjithë kësaj. Në qytetin e tij të lindjes, në Shkodër, ai kreu vetëm shkollën fillore, për t'u larguar në moshën dymbëdhjetëvjeçare jashtë shtetit, në Jugosllavi, ku do të kryente, në fillim në Tivar e pastaj në Manastir, shkollën e mesme e seminarin fetar ortodoks.

Në shkollë të huaj, ku nuk dëgjohej gjuha shqipe e nuk përmendej as Shqipëria e as shqiptarët, Milloshit të vogël i duhej t'i vinin si përmes një tymtaje ato që kishte mësuar në fëmëni për vendin e tij: portretet hijerëndë të princëve mesjetarë, poetët e mëdhenj, rrëfimet, ritet.

Edhe në Shkodër Milloshi kishte qenë një fëmijë jo fort i shoqërueshëm. Më tepër se prej karakterit të tij kjo qe shkaktuar prej një rrethane të veçantë: prej fesë së familjes së tij. Shko-

dra ishte qyteti më i përçarë shqiptar në punë feje. I ndarë si me thikë midis katolikëve dhe myslimanëve, ai shkumëzonte nga pasionet e të dyja palëve kundër njëri-tjetrit. Tingujt e kambanave acaronin gjithë ditën veshët e myslimanëve, ashtu si zërat e hoxhallarëve ato të katolikëve. Një traditë e tërë urrejtjeje, e mjaftueshme të ushqente breza të tërë njerëzorë, mbahej gjallë me të gjitha mjetet: libra, revista, shoqata, procesione, thashetheme, përdhosje vendesh të shenjta, grindje, vrasje e gjer te masakra që shmangeshin me vështirësi.

Midis këtyre dy deteve armiqësore, në qytet jetonte një minoritet i paktë (jo më shumë se njëqind familje), të një feje të tretë: ortodokse. Familja e Migjenit, ndonëse jetonte në pjesën katolike të Shkodrës, i përkiste këtij ishulli.

Kuptohej që Milloshi i vogël, tek i cili nuk ngjiste dot urrejtja e asnjë pale kundër palës tjetër, i paaftë për të ulëritur në njërin klan kundër tjetrit, kishte mbetur më shumë i vetmuar se me shokë.

Kjo ndjesi vetmie do t'i shtohej më tepër në Jugosllavi për arsyeën tashmë të thjeshtë se ai mbante brenda tij një botë krejtësisht të huaj e të panjohur për të mos thënë të padashur për nxënësit sllavë: botën shqiptare.

Mësimet bëheshin në serbokroatisht, më vonë do të mësonte greqishten e vjetër, latinishten, frëngjishten e rusishten, por gjuhën e vet, atë me të cilën do të lidhej në jetë të jetëve gjithë qenia

e tij, ishte i detyruar ta mbante në trurin e tij, në vetmi të plotë.

Bashkë me gjuhën mbante të gjitha shkëndijimet, që në vend t'i zbeheshin, përndriteshin edhe më shumë nga largësia, malli dhe sidomos pamundësia.

Por të gjitha këto u rritën në një shkallë të re gjatë pesë vjetëve të studimeve të tij fetare në seminar. Mund të thuhet pa e tepruar se kjo ishte një antishkollë e vërtetë për të. Në vend të devotshmërisë ndaj fesë ajo do t'i nxiste përçmimin ndaj saj, në vend të përvuajtjes, krenarinë, në vend të mospërfilljes për gëzimet e jetës, etjen për to, madje në skajshmërinë e tyre, atje ku feja sfidohej më vdekshëm: mëkatin, erotizmin gjer në inçest etj., etj.

«Mos u lut për mua, se dua pash më pash ti bij ferrit», shkruan në një nga vjershat e tij. Për mendësinë e një fetari Milloshi i ri, në mos ishte vetë djalli i veshur me rrobe seminaristi, kishte bërë së paku një pakt me djallin për t'u joshur (tani për tani), nga gjithçka e ndaluar, makabre, shkatërrimtare. Ai përfytyron gjëra të tmerrshme: fusha që në vend të grurit pjellin tyta të hekurta topash, uraganë që thyejnë statuja idhujsh, varre, gurët e të cilëve lartësohen gjer në qiell, popuj të tërë që llahtarisen ndër këmbët e hapura të një përbindëshi, kufoma fëmijësh që propozohen të dhurohen si shtatore, shtatore që pjellin fëmijë etj., etj. Çdo gjë që mungon, gjithçka e ndaluar, e mallkuar, e shpallur jashtë

ligjit dhe moralit, bëhet e afërt për shpirtin e tij. Kështu duhet t'i ketë lindur edhe dashuria për letërsinë atje në seminarin e mërzitshëm sllav, si dashuri për atë që mungon. Dhe është e kuptueshme se ndërsa letërsia atje mungonte, përgjithësisht për letërsinë shqipe as që mund të bëhej fjalë. Përsëri, si përmes një velloje ëndrrash, ndoshta këtë herë më e dendur se ajo e Tivarit, do t'i kenë ardhur fytyrat e poetëve e shkrimtarëve shqiptarë, ashtu siç mund t'i kishte parë në librat e shkollës në fëmininë e tij. Fytyrat e tyre të çuditshme, me rrudha kërcënuese, me sy delirantë që dukej sikur përherë kërkonin të të besonin një kumt misterioz, disa herë kishin mbi supe zhgunin e thjeshtë të murgut, por shpesh ishin mbështjellë me rroben e sundimtarit, me pelerinë peshkopi, xhube rektori, grada, armë ose frak diplomat. Kështu i kishin edhe fatet disa herë të jash-tëzakonshëm, të pabesueshëm. Ja njëri prej tyre, një bashkëqytetar i tij, autor i një prej poemave më të njohura të letërsisë shqipe, i vjershës së bukur, aq të pikëllueshme, aq lirike, «O moj Shqipni, e mjera Shqipni», që gjithë vocërrakët e Shqipërisë e mësonin përmendësh në shkollë, pasi kishte botuar vjersha të shkruara në italisht në Venedik, pasi kishte botuar shkrime anglisht në Londër dhe pasi kishte botuar romanin e tij të vetëm të shkruar në frëngjisht në një shtëpi botuese të Parisit, kishte ndërruar fenë katolike në myslimane, kishte braktisur letërsinë për karrierën dhe që emëruar prej sulltanit turk si guvernator i Li-

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

banit. Dhe kështu kishte vazhduar të jetonte me dy emra, një katolik e një mysliman, me dy fama, atë të poetit në vendin e tij e atë të diktatorit në vendin tjetër, së fundi me dy fate pas vdekjes: i glorifikuar te shqiptarët si rilindas, i zi te libanezët si tiran.

Sa të largët, të huaj e mizorisht të fuqishëm duhet t'i jenë dukur Migjenit këta shkrimtarë, fytyrat e të cilëve në orët e mërzitshme të mësimeve fetare duhej t'i përziheshin me ato të personazheve biblike. Por, i dukeshin ose jo të tillë, e joshnin ose e tromaksnin, ai do të hynte në aradhën e tyre, në atë urdhër të rreptë e të zyrtë që kërkonte ndoshta flijime më shumë se çdo urdhër fetar.

~~Kështu, Milloshi e mbaroi seminarin si një antiseminarist. Ai po dilte nga porta e tij për t'i kthyer shpinën përgjithmonë klerit dhe zhgunit priftëror. Për sytë e një fetari të devotshëm, Migjeni dilte nga seminari ortodoks sllav si një djall me tre brirë. Ai ishte një dezertor i fesë. Ai donte të bëhej shkrimtar. Ai donte të bëhej shkrimtar shqiptar.~~

~~Ishin tri akuza të mjaftueshme për ta vënë në kryq.~~

Migjeni u kthye nga Jugosllavia nëpërmjet rrugës automobilistike veriore. Ndonëse nuk e dimë me saktësi itinerarin e plotë të saj, as ndalesat apo kohën që zgjati udhëtimi, e marrim me mend se kjo rrugë duhej të kishte qenë delirante për të. Dhe kjo, jo për arsye të peizazheve, vende-vende danteske, as për mallin që e kishte marrë për qytetin e lindjes, por pikërisht për atë shkëputje që po ndodhte në jetën e tij: Kishte vdekur priftëria për t'ia lënë vendin një pasioni dehës: letërsisë.

~~Atë e priste Shkodra, qyteti që ai e donte aq shumë, që malli i ndarjes dhe ditët e mërzitshme të seminarit ia kishin zbukuruar edhe më shumë në kujtesë. Shkodra e bukur, mëkatore, me rruget, portat, oborret plot mister, me tregtizat, kafenetë, prostitutat, me kambanaret, minaret, procesionet, erotizmin e fshehtë, me bisedat pas darkë, mondanitetin, lypësat, inteligjencien, çmendurinë.~~

Ky ishte qyteti që ai e donte «me një dashuri tragjike», po të përdorim një shprehje të tij. Shkodra ishte parajsë dhe ferri i tij. Shkodra, dashunorja e qiellit të kaltër... e liqenit ëndërtar në të cilin, në mengjeset të kullueta lan hijen e vet». Kështu do të shkruajë për të kur do ta sodisë që larg. Dhe më poshtë: «Këtu në kët' largësi ndiej damarët e saj që rrahin, rrahin e rrahin... edhe sikur mjeku që tharpton fytyrën kur shef se pacienti i tij ka ethe q'ashtu edhe unë pezmatohem n'ldhnim tue pa se pulsi i dashnores seme nuk rreh siç duhet».

Kështu, pra, ai po rendte drejt kësaj Shkodre të kthjellët e të ngrysur, të dashur e të padashur, për t'u zhytur në të përfundimisht, ëmbël-sisht, tragjikisht, në ekstazën e saj pranverore nga njëra anë, në ferrin e saj nga ana tjetër (a s'kishte shkruar «pash më pash dua t'i bie ferri?»), në bukurinë dhe shëmtimin, në madhështinë dhe rënien e saj.

↪ Përpara tij do të shfaqej së shpejti qyteti që do t'i jepte brumin për veprat e tij. Turbull, ai e ndien se në jetën e tij bashkë me pasionin e ri po hyn një tehuazim, një mosmarrëveshje, një dramë e re. Gjer tani kjo ka ndodhur me fenë dhe me mjedisin e huaj sllav. Dhe ishte njëfarësoj më e qartë dhe më e lehtë për t'u zgjidhur. Kurse një mosmarrëveshje me të vetët do të ishte shumë më e vështirë.

Që larg duket kështjella e famshme dymijëvjeçare, e cila në legjendën e saj të zymtë të in-

terpretueshme në shumë mënyra, ka dominuar jo vetëm fantazinë e tij, por një pjesë të letërsisë shqipe. . . Njëra nga tri nuset e tre vëllezërve që ndërtojnë urën do të murohej e gjallë, ndryshe ngrehina nuk qëndron. . . Flijim bestyd, apo krim i përlogaritur?

Ngrehu nuse t'u çosh bukë mjeshtërve! . . . Janë fjalet e vjehrrës që i drejtohen nuses së parë, pastaj të dytës në mëngjesin fatal të murimit. Por të dyja kanë gjetur një arsye të mos binden. ngaqë e dinë ç'kub i pret. Nusja e tretë, më e reja, që s'di asgjë, nisët drejt flijimit.

Ngrehu Migjen të shkosh te letërsia shqipe. . . Nuk është fantazi e sëmurë e gjithë kjo. Prej kohe ai e di se fjalët «letërsi» e «flijim» janë të afërta, sidomos në Shqipëri.

Për shkak të rrethanave e ka ëndërruar këtë letërsi disi nga larg. Tani që u afrohet portave të saj të rënda, që dëgjon kërkëllimën e zinxhira-ve të tyre, turbull e ndien se ka diçka që është vjetëruar në këtë letërsi. Ka lexuar gjithfarë librash e autorësh që nga Shën-Agostini te Niçja, nga Dostojevski te Sinkler Ljuisi, nga ekspresionistët gjermanë te shkrimtarët socialistë, ndaj është e natyrshme të dyshojë se mos makina e letërsisë klasike shqipe nuk është në gjendje të funksionojë mirë për kohën e re. E ndien se ajo ka nevojë për riparim, për risi, kjo makinë e rëndë që ka kaluar nëpër kaq prova tragjike dhe që mund të dëmtohet tani pikërisht nga epizmi i saj. Si çdo krijues i madh, ngaqë ndien peshën e

tij, ai ndien njëkohësisht peshën e rrezikut. Një botë e tërë mund të ngrihet kundër artit të tij. Dhe sikur të mos mjaftonte kjo, ai e ndien, gjithashtu, se me këtë botë kundërshtuese do të komplotojë një pjesë e atij vetë: sëmundja e ftizisë, fatalitet i kohës, që jep herë pas here she-njat e saj të para. Ndjesia e një afati, e një afati brenda të cilit duhej të kryhej vepra e tij, ajo përde funebre që do të nxisë herë më pranë e herë më larg në horizont të jetës së tij, i jep një ngutje dramatike gjithçkaje.

Turbull ai i ndien e i parandien të gjitha këto, ndaj dhe në vjershën e famshme «Kangët e pakëndueme» shkruan për veprat e tij:

«Unë djep i juaj e ndoshta varri i juaj»

Priftëresha e Orakullit të Delfit nuk mund të jepte një parathënie më të dykuptimshme. Në të dy rastet ajo ishte e vërtetë: Migjeni u bë në njëfarë mënyre varri i veprës së vet, meqenëse sa ishte gjallë pjesa kryesore e saj mbeti e pabotuar. Por nuk do të kalonte shumë kohë që vepra e tij do të botohej e do të bëhej e famshme, kështu që shumë shpejt varri do të mposhtej prej djepit.

Të gjitha këto, në një mënyrë ose në një tjetër, ai i kishte në trurin e tij, ndërsa kthehej në atdhe. Përpara tij ishte qyteti që ai do ta zbërthente fije për fije në laboratorin e tij prej shkrimtari. Kambanaret, minaret e tij shkëlqenin me një rrëzëllim kërcënues që larg. Mirë se vjen, në ke ardhur për të mirë, për ndryshe...

Ai nuk vinte për të mirë. Dhe ai e dinte sa e

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

rrezikshme ishte kjo. Sepse ky qytet ishte mbi dy-
mijëvjeçar dhe hijen, dhe fyerjen, dhe zemëri-
min e kishte të rëndë. Po jo më pak të rënda i ka
të gjitha këto shkrimtari që vjen.

4

Miloshi i ri duhej të kalonte ditë vërtet të lumtura në Shkodrën e tij. Vendimi për t'u ndarë nga bota e fesë është kaq i prerë sa që ai, me gjithë dashurinë e madhe që ka për të njohur botën e madhe, do të refuzojë edhe studimet në Oksford, vetëm e vetëm se fakulteti që i propozohet është ai i teologjisë.

Studenti i kthyer në shtëpi nuk vinte nga ndonjë qytet i madh evropian plot zhurmë dhe dritë, për të sjellë në provincën e humbur nostalgjinë për «dritat e qytetit të huaj». Përkundrazi, ai vinte nga një qytet i prapambetur i Ballkanit dhe, për më tepër, nga një shkollë tejet e mërzitshme.

Në krahasim me atë qytet, Shkodra ishte qendër e madhe e plot jetë. Një nga qytetet më të lashtë të krejt gadishullit, bashkëkohëse e Romës antike, kryeqytet i mbretërve ilirë, Shkodra, me

gjithë furtunat që i kishin kaluar përsipër, e ruante ende peshën dhe hijen e saj. Hijen e pushtetit të dikurshëm të padronëve të saj, derës së famshme feudale të Bushatllinjve, shpatëndëshkuese e sulltanëve në krejt Gadishullin Ballkanik, mardje më larg gjer në Hungari e në Kretë, hijen e fesë katolike, kuvendet e kishat e së cilës nuk ishin më pak të fuqishme, dhe së fundi hijen e maleve, atë hije të rëndë tragjike që me mijëra kanale e udhë misterioze zbriste nga Malësia e Madhe, nga Bjeshkët e Namuna, nga krejt rrafshi verior i Shqipërisë për të plotësuar, për të zëvendësuar apo për të korrigjuar diçka në statusin shpirtëror të këtij qyteti.

Por nuk ishin vetëm këto. Përveç kështjellës dhe kishave, përveç kullave, kambanareve dhe minareve, Shkodra kishte jetë kulturore, biblioteka, arkiva mesjetare, zyra konsujsh, revista letrare që shpërndaheshin në të gjithë vendin. Ajo kishte intelektualë, sallone ku fliteshin e diskutoheshin gjithfarë problemesh, gra të bukura me histori të ndërlikuara dashurie, dyqane ku shiteshin libra, disqe e parfume të Parisit, aventurierë, skandale, maniakë nga ata që pjell qytetërimi etj., etj.

Një njeriu të zakonshëm, të ardhur nga qyteti ortodoks i Manastirit, Shkodra do t'i dukej fillimi i Evropës. Por Migjeni, ndonëse i ri, kishte tjetër vizion për botën dhe të tjera pika referimi. Qytetin e vet të lindjes, atë qytet që mahniste dhe mallëngjente dhjetëra poetë e shkrimtarë të

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

kohës, shumë shpejt ai e gjeti të prapambetur, të mërzitshëm e plot pikëllim.

*Mbi kështjellt' mijvjeçarë qëndrojnë serrat e
smueme,
Krahët i kanë varë pa shpresë simbojt e
shpresave të humbuna,
Me klithma të dëshpërueme bajnë fjalë për
jetë të prendueme,
Kur kështjellat mijvjeçare si xhixha shkël-
qejsin të lumtuna.*

Kjo është piktura e pamëshirshme që djalo-shi njëzetecavjeçar i bën kohës së vet.

Të tjerë shkrimtarë e poetë, pasi enden në për Romë e Paris, kthehen në Shkodër dhe syri i tyre jo vetëm nuk sheh asgjë për t'u pikëlluar, por përkundrazi sheh vetë gjëra të mrekullueshme: kopshte të veshura me shermashek, vegime stinësh virgjine, burra me qokë e malësorë kreshnikë që zbresin nga malet, vajza si zana, që mund t'i kenë zili edhe hyjneshat greke, e kështu me radhë, e kështu pafundësisht, poshtërsisht, mizorisht.

Me përçmim të thellë duhet t'i ketë lexuar Migjeni këta «të mallëngjyer», qofshin për tregun e Shkodrës apo bezistanin e Elbasanit, për pazarin e Tiranës apo ranishten e Durrësit. Duke e dashur vendin e vet, pa asnjë dyshim duke e dashur thellë, madje pikërisht për shkak të kësaj dashurie, ai e quante të pamoralshme të mbyllte

sytë përpara mizerjes dhe amullisë në të cilën ki-
shte mbetur ky vend.

*Të gjithë kombet po dehen n'epopena të veta,
flakë e zjarrmit të tyne na i përzhiti ftyrat,
dhe nëpër to një nga një po shtohen rrudhat,
e nën kambë e mbi krye tinëz po na hikë jeta.*

Migjeni ishte kundërshtues i pamëshirshëm
i çdo lloji konformizmi në art. Ngaqë i dhumbset
vendi i tij, ai është kundër idealizimit të tij, ngaqë
do përparimin e vendit, ai është kundër traditave
të ngrira, euforisë, krenarisë boshe kombëtare,
këto kanxha që e mbajnë të mbërthyer Shqipëri-
nië në vend dhe nuk e lënë të bëjë hap përpara.

AI i ka hyrë rrugës së letërsisë, por arti që
do të bëjë ai është ndryshe nga të tjerët. Ndryshe
për çdo gjë dhe në çdo gjë. Në zgjedhjen e moti-
veve, në shtiellimin e tyre, në mesazhin filozofik
që kumtojnë, në stllin, teknikën e të shkruarit,
gjuhën. AI ndahet kështu vetvetiu nga një gru-
mbull i madh shkrimtarësh të kohës me një prerje
prej humnere. Ndarja e tij s'ka asnjë shtysë abu-
zive, etje për t'u dukur, dalli sallonesh letrare,
kënaqësi sfiduese, revansh, larje llogarish perso-
nale etj., etj. Ndarja e tij është në logjikën e gjë-
rave, është në themel të artit të tij, në gjithë stru-
kturën dhe në çdo qelizë të këtij arti. Letërsia e
tij kështu ka lindur si një gjë e veçantë, një gjë
«tjetër lloj».

Në valixhen e studentit ka sjellë me vete ca

vjersha, ca fragmente poemash e prozash që s'ia ka treguar ende askujt. Letërsia klasike shqipe, kjo strukturë hijerëndë epike, i duket prapë e largët. Por jo më pak të largët i ngjajnë shumica e shkrimtarëve të kohës, veprat e të cilëve, mendimet, polemikat, grindjet e platformat po i përpin me ngut, i etur për t'u futur sa më shpejt në klimën letrare të kohës.

Në të vërtetë jeta letrare e viteve 20 e 30 në Shqipëri ishte mjaft e pasur dhe interesante. Siç ndodh shpesh me kohërat e zhgënjimeve, kjo epokë, si për drejtpeshim të gjërave, duke qenë shterpë në gjithçka, jepte letërsi të madhe.

Peizazhi letrar ishte sa i larmishëm, aq edhe i ndërlikuar. Si në të gjitha regjimet tiranike, pra edhe në mbretërinë shqiptare, shkrimtarët zyrtarë e gjysmëzyrtarë, mbështetësit e drejtpërdrejtë ose të tërthortë të regjimit, avokatët, përli-gjësit e shtypjes, të prapambetjes e të krimit, i ndeshje kudo. Konformizmi (të cilin disa prej tyre më vonë nën trysninë e historisë ose të vrasjes së ndërgjegjes do të rrekeshin ta përliqjin) ishte gjithsesi i papërligjshëm. Ai mund të ishte i tillë vite më parë, kur Shqipëria pas një ndërprerje pesëqindvjeçare u bë rishtas shtet më vete (në fund të fundit ky është shteti ynë, le të mbyllim

sytë përpara të metave të tij, mezi e krijuam, dreqi e mori, ta durojmë sa të mëkëmbet). pra, konformizmi mund të kuptohej vitet e para të kaosit, vitet e para të daljes në dritë kur ende në sytë e porsaçelur vazhdonte ëndrra kombëtare, iluzionet, magjepsja, shpresat. Mirëpo tani kur të gjitha këto kishin marrë fund, kur mbretëria arkaike si prej operete e kishte zgjedhur vendosmërisht rrugën e saj të amullisë e të shtypjes, konformizmi ishte, as më shumë as më pak, një prostitucion letrar.

Ky ngjante edhe më tepër i tillë për faktin se këta shkrimtarë nuk kishin ndonjë detyrim për t'u konformuar ndaj tiranisë mbretërore.

Ka diktatura të tmerrshme e djallëzisht të përsosura ku profesioni i shkrimtarit është një mallkim i vërtetë. Në kësi rendesh të frikshme, vetë të qenit shkrimtar përbën një faj e një fatkeqësi fillestare (primordiale) të pakorrigjueshme më e të ngjashme me gjymtimet, nga ato për të cilat njerëzit ofshajnë «pse më linde, moj nënë!»

E keqja më e madhe për shkrimtarin në kësi rastesh është se me t'u njohur ai si i tillë, asnjë mundësi nuk ka më për t'u kthyer pas, me fjalë të tjera për t'u tjetërsuar. Është bërë shkrimtar në një kohë të papërshtatshme, në një orë të ligë, si i thonë fjalës, nga dashuria për artin, ngaqë ka besuar në një ide, në një iluzion etj., etj., shkaqet s'kanë rëndësi. Rëndësi ka që tani ai s'ka më asnjë mënyrë për të ndrequr diçka, qoftë edhe duke e shkatërruar vetveten. Ka paguar, si të gjithë, një

taksë të parë, taksën e të qenit shkrimtar, absolutisht e detyrueshme në kësi rendesh, ka bërë, pra, një lëshim të parë, që i është dukur ndoshta i lehtë, në krahasim me atë zjarr që e djeg së brendshmi, pasionin e të shkruarit. Por më pas, kur e ka kuptuar se taksa sa vete rëndohet, se do të jetë i detyruar të paguajë përherë e të bëjë përherë lëshime gjer në mbarim të ditëve të tij, kur e ka kuptuar, pra, këtë, me një tmerr akoma më të madh, ka kuptuar gjithashtu se të gjitha rrugët për ta braktisur këtë punë janë të mbyllura, dhe se ai fatalisht ka vetëm një zgjidhje: të vazhdojë të jetë shkrimtar. Është përjashtuar luksi i heshtjes, sepse mekanizmi i diktaturës i rri vazhdimisht mbi kokë për ta bërë të flasë, dhe e tmerrshme është se është përjashtuar protesta dhe vetflijimi i shkrimtarit, sepse diktatura, duke qenë djallëzisht e përkryer, e nuhat e para këtë, ndoshta më parë se vetë shkrimtari, dhe i merr masat për ta zhdukur atë fshehtësisht përpara aktit të protestës ose të vetflijimit. Ajo e kryen, pra, zhdukjen fizike të tij, për ta varrosur të nesërmen me nderime e për të vazhduar kështu të shfrytëzojë veprën e tij. Edhe në rastet kur shkrimtari arrin t'i shpëtojë syçeltësisë së rendit dhe të kryejë vetvrasjen, ajo do të quhet thjesht një aksident (shkrepje pa dashur e armës, rrëzim nga ballkoni). Madje edhe në rastin kur shkrimtari do të ketë shansin ta kryejë protestën ose vetshkatërrimin e tij aq publikisht saqë të jetë e vështirë të mbulohet, diktatura e ka rrugën e zgjidhjes: ajo

do të falsifikojë shkaqet e vërteta të aktit, do të sajohet një histori sentimentale, ose një sëmundje (zakonisht kancer), që gjoja përshpejtoi fundin e njeriut. Dhe pastaj ironia e fundit: do të ndryshohet letra e tij e lamtumirës, e cila nga një klithmë urrejtje kundër tiranisë do të kthehet në një përgjërim dashurie e mirënjohje ndaj saj në orën e ndarjes.

Vetëm një mrekulli mund të bëjë që në tiranitë e tilla, shkrimtari t'i shpëtojë këtij kalvari. Për fatin e mirë të letërsisë shqipe tirania e mbretit Zog nuk ishte e tillë. Së pari, sepse ajo nuk ishte aspak djallëzisht e përsosur. Së dyti, sepse si një mbretëri e re, me një fron legjitimisht të dyshimtë, e tallur dhe e sulmuar nga kundërshtarët politikë, ajo ishte ende në periudhën e përligjies së gjërave, e kërkimit të pajtimit kombëtar, shkurt, ajo ishte ende një tirani difensive, në qoftë se mund të përdornim një term të tillë.

~~Ishte e qartë se në një tirani të tillë s'kishte asnjë detyrim për të qenë konformist. Mbreti Zog, me një zgjuarsiri të hollë, të trashëguar nga elita osmane, në disa raste ua kishte bërë të qartë krijuesve që nuk e donin se ai jo vetëm nuk kërkonte prej tyre ndonjë zell, por ishte gati t'ua shpërblente heshtjen. Kështu që konformizmi i kalemxhinjve të kohës, sado që disa prej tyre deshën ta përlligjinin më pas, ishte thjesht pjellë e ndërgegjes së tyre të zvetënuar.~~

Për fat të mirë, kjo turmë servilësh, siç ndodh zakonisht me kësi turmash, shquhej për

mungesë talenti e për një mediokritet të sigurtë.

Një korpus tjetër, disi më serioz e autoritar, ishte ai i shkrimtarëve reaksionarë, që edhe duke mos qenë himnizues të regjimit, madje duke patur, për arsye të ndryshme, pakënaqësi e brenga ndaj tij, në llogari të fundit me artin e tyre i shërbenin atij. Këta ishin kryesisht disa nga shkrimtarët klerikë katolikë të Veriut, qofshin të drejtimit tradicionalist (himmizues të patriarkalizmit, të kanunit shekullor, të ngrirjes muzeale të Shqipërisë), qofshin të drejtimit modern (idhtarë të evropianizimit të vendit, por që me këtë të fundit nënkuptonin fashistizimin e tij, ngaqë për ta Evropa niste e mbaronte te Italia musoliniane).

Grupi tjetër i shkrimtarëve, që në mënyrën më të skajshme e më pa kompromis i qe kundërvënë letërsisë zyrtare e reaksionare, ishte ai i shkrimtarëve të rinj përparimtarë, kundërshtarë të tërbuar të shtetit e të regjimit, me ide të reja përparimtare e disa herë socialiste, për një shoqëri të re e një art të ri.

Për fat të keq, kjo aradhtë luftarake, një pjesë e së cilës u grupua rreth revistës «Bota e re», kishte një mospërkim midis ideve tepër të përparuara e forcës artistike jo të mjaftueshme, që e dobësonte aksionin e saj kundër asaj makine të organizuar aq mirë e me autoritete të spikatura, sic qe letërsia reaksionare.

Grupime të tjera më të vogla gjëllonin midis kësaj ndarjeje të madhe. Poetë rilindas të vonuar, që si gjithë të vonuarit ishin të vakët e të pane-

vojshëm, idhtarë të artit për art, shkrimtarë fetarë myslimanë, poetë sentimentalë, mistikë, parnasienë, ndjekës të Niçes e të Frojdit, dramaturgë klasikegjantë, subjekti më i afërt i të cilëve vinte gjer në vitin 1500 etj., etj.

Midis këtij trazimi të jashtëzakonshëm, që shtohet prej dhjetëra gazetave e revistave letrare, që shkumëzonin nga polemikat dhe pasionet, dy shkrimtarët më të mëdhenj të kohës, Fan Noli e Lasgush Poradeci, qëndronin krejtësisht jashtë rrymave, madje të veçuar edhe nga njëri-tjetri. Të tjerë shkrimtarë të shquar bënë pjesë, kush më shumë e kush më pak në këto grupe. Shkrimtari dhe kritiku i ri Dhimitër Pasko, me pseudonimin Mitrush Kuteli, i tërhequr gjithashtu mënjane, në novelat e tregimet e tij pikturonte një Shqipëri eterne, me një bukuri të butë, as të idealizuar, as të përçmuar, me arin e vjeshtës e brymën dimërore, me hënë, lugetër, magji, erë kashte e pikëllim muzgu. Midis kësaj tabloje ende-shin personazhe disi të çuditshme, nganjëherë poetike, por më tepër groteske. E përshkruar nga një dorë mjeshtri, e gjithë kjo botë ishte krejt mospërfillëse ndaj Shqipërisë zyrtare, thua se ajo nuk ekzistonte. Ishte ky një përftim i ndërgjegjshëm apo i pandërgjegjshëm i shkrimtarit për të treguar se Shqipëria e përjetshme s'kishte gjë të përbashkët me këtë botë e këtë mbretëri të përkohshme? Vështirë se mund ta thuash. Vepra e Paskos, ashtu mospërfillëse edhe e mënjeluar nga tallazet politike, mund të merrej si një vepër për-

parimtare, sipas gjykimit, tashmë të përhapur gjerësisht, se një vepër e shkruar bukur, ishte objektivisht kundër një regjimi reaksionar ose një diktature, formulë kjo tepër komode për mijaft shkrimtarë, por njëkohësisht fort e pëlqyeshme për çdo rend tiranik, sepse çdo rend tiranik, në vend të goditjes së rrebeshit, do të parapëlqente atë «të bukurisë».

Ndër shkrimtarët reaksionarë veriorë, Ernest Koliqi i drejtimit proevropian (d.m.th. proitalian), ishte shembulli tipik se si një talent mund të vritej nga përqafimi i ideve fashiste. Zgjedhja e gabuar e kampit politik, që e çoi dalëngadalë nga simpatia e parë për fashizmin në postin e ministrit të qeverisë kolaboracioniste, ishte fatale për të.

Ndërsa Koliqi botonte novelat e tij plot me personazhe moderne, të rinj që ktheheshin nga studimet jashtë shtetit, që filozofonin nëpër kafenetë e Shkodrës se si mund të modernizohej ky vend pa fyer sentimentet e të vjetërve (Migjeni do të nervozohej e të shfrynte veçanërisht kundër këtij predikimi), një tjetër personalitet, madje më i njohuri e më i reklamuari, i kurorëzuar si poet kombëtar, prifti Gjergj Fishta, në vetminë e kuvendit të françeskanëve po rrekej të krijonte një vepër që ishte sa jashtë kohe, aq dhe jashtë mundësisë të tij. Ai orvatej të thurte poemën e madhe totale, ku të mblidhte krejt eposin shqiptar në shembullin e mbledhësit mesjetar të Nibelungëve, të epeve të tjera evropiane, madje edhe

më thellë, të epeve homerike. Absurde si ndër-marrje, për arsye që merreshin lehtë me mend, ajo bëhej dyfish e tillë për shkak se poetit françeskan i mungonin shumë gjëra, e në radhë të parë ai talent i veçantë për të përpunuar, apo më saktë për të vënë nën fre, atë shkumëzim të lirë, magjepsës e me bukuri befasuese, herë parajsore e herë inferiale të eposit verior. Në vend të atij tërbimi ai nxori nga pena poemën e gjatë monotone «Lahuta e Malcisë», një kronikë sterile, e cila duke qenë, veç të tjerash, moralizuese e didaktike, ngjante me epet e veriut aq sa ç'mund të ngjante ujët e distiluar me ujvarat e bjeshkëve.

Në këtë poemë, që u shpall e në të vërtetë ishte «vepra e jetës së tij», himnizohej Shqipëria e prapambetur, kanunore e mesjetare. Në kërkim të një të vërtete të përjetshme të kombit, ç'ka do të kushtëzonte dhe universalizmin e pretenduar prej tij në poezi, ai nuk shkoi më tej konfliktit ndëretnik midis shqiptarëve e sllavëve, që e shpalli si një luftë gati kozmogonike. Në të vërtetë, ndeshja kishte qenë e vazhdonte të ishte e egër, si çdo ndeshje shekullore, madje e tillë që dëshmuar edhe në eposin shqiptar, i cili vazhdonte të këndonte kundër sllavëve, ndonëse kishte vite që shqiptarët po ndesheshin me një armik të ri: osmanët. Kjo luftë e re nuk kishte sjellë asnjë modifikim në epos, ç'ka tregonte se për eposin mijëvjeçar turqit ishin një valë kalimtare, kurse kobi i vërtetë ndaj racës shqiptare vazhdonin të mbeteshin sllavët, parandjenjë ogurzezë kjo

që u vërtetua më 1913 kur kombi shqiptar u shqye tragjikisht më dysh (shqyerje që rrjedh ende gjak sot), pikërisht për shkak të sllavëve.

Kështu ishte në epos. Por, me gjithë nderimin për epikën popullore, letërsia e kultivuar ngrihej gjithmonë mbi të. Nuk i lejohej një poeti, e aq më tepër një poeti të shekullit XX, që të mos shihte në këtë kob asnjë dritë e asnjë rrugë pajtimi, madje as aq dritë sa jepte herë-herë vetë eposi zemërak. Aq më pak nuk i lejohej një poeti që duke dhënë tablo tronditëse të kësaj ndeshjeje dhe duke u revoltuar me të drejtë ndaj padrejtësive që i qenë bërë e vazhdonin t'i bëheshin kombit shqiptar, të mos bënte, megjithatë, një dallim midis popujve sllavë dhe shovinizmit sllavomadh e sidomos atij serbomadh. Mendjet më të ndritura në Ballkan, qoftë nga ana shqiptare, qoftë nga ana sllave, e kishin bërë ndërkaq këtë dallim. Ngjarjet e mëvonshme (madje edhe ato më të fundit, për të përmendur një tragjedi të vonë siç qe ajo e vitit 1989, kur sllovenët e kroatët u ngritën në mbrojtje të shqiptarëve të Jugosllavisë e kundër shovinizmit serb), do të ishin, veç të tjerash, një ridëshmim i këtij dallimi.

Mesazhin nationalist të Fishtës, mesazh që herë-herë merrte përmasat e një ksenofobie totale e që synonte izolimin e plotë të Shqipërisë prej botës së jashtme, nuk e përfilli as letërsia e as mendësia shqiptare, çka vërtetonte se ato kishin arritur ndërkaq që shkallë të tilla emancipimi, që i bënte të mos binin në zona të ulëta të shoviniz-

mit, qoftë edhe kur ato parashtroheshin nga një poet i shpallur kombëtar, e qoftë të shprehura me një poetikë hijerëndë e mjeshtërore, siç qe përmbledhja «Mrizi i zanave», vepra më e arrirë artistikisht e tij.

Në dyluftimin me kulturën shoviniste serbe, shumë personalitete të së cilës nuk njohën asnjë kufi në vjelljen e vrerit kundër shqiptarëve, kultura shqiptare u tregua dukshëm superiore. Ashtu sikurse kodi zakonor u ndalonte rreptësisht shqiptarëve masakrimin e viktimës, ashtu edhe kultura shqiptare nuk pranoi kurrë të përdorte kundër sllavëve të jugut mjete poshtëruese që u propozuan nga drejtime të ndryshme, siç qe, p.sh., prejardhja e hamendësuar e emrit «serb» nga fjala latine *serpens* (gjarpër), aq më tepër që ajo kontrastonte bujshëm me emrin shqiptar të prejardhur nga *shqiponjë* e të tjera si këto.

Siç ndodhte shpesh me krijimet që kanë vullën e nacionalizmit, vepra e Fishtës, e sidomos «Lahuta e Malcisë» fitoi një popullaritet të veçantë, qoftë në rrethet zyrtare, sidomos ato proitaliane e më pas kuislinge, qoftë në shtresat e prapambetura e disa herë analfabete të popullsisë, të cilat nuk ishin në gjendje të kapnin thelbin e saj, por e njihnin atë pjesërisht si një zinxhir episodesh. Afria e saj me poezinë popullore e shkrirja disa herë me folklorin, ndihmuan që ajo të mësohej lehtë përmendësh, çka u interpretua prej idhtarëve të tij si vërtetim i suksesit.

Në të vërtetë, me gjithë mosqasjen e ftohtë-

sinë që treguan për të shkrimtarët e intelektualët e shquar shqiptarë, veprës së Fishtës, sidomos «Lahutës së Malcisë», iu ngrit një kult e iu bë një reklamë e tillë, saqë rrezikonte ta kthente atë në një gur varri që mund t'i merrte frymën gjithë letërsisë shqipe. Dukuri jo fort të shpeshta, vepra të tilla (të një autori, të një grupi autorësh ose të një drejtimi letrar), qëllon që shfaqen në letërsi të ndryshme, tamam si sëmundje që duhen kapërcyer. Për fat të mirë, letërsia shqipe, për shkakë e rrethana jashtëletrare (çlirimi i vendit nga fashizmi, përmbysja shoqërore etj.), u çlirua më shpejt se ç'pritej nga ky keqkuptim.

Gjergj Fishta vdiq në vitin 1940, kur vendi ishte në kulmin e zisë së robërisë, kurse ai vetë në majën e një lavdije, përndritja e së cilës ngjante ogurzezë në sfondin mortor fashist. Varrimi i tij i organizuar me madhësi nga qeveria kuislinge shqiptare, nga kleri katolik vendas e nga Vatikani i Romës, ishte njëkohësisht varrimi i një epoke në letërsinë shqipe.

Ndryshe nga Fishta, Ernest Koliqi arriti ta shihte me sy dramën e vet si ndjekës i fashistëve. Pas kapitullimit të tyre ai iku bashkë me ta në Itali, ku vazhdoi të shkruajë duke i shtuar veprës së tij një epilog të trishtueshëm. Në një nga veprat e tij, dramën «Rrënjët lëvizin», botuar në Romë më 1967, veprimi i së cilës ndodhte në të ardhmen diku në mes viteve '70, ai parashikonte përmbysjen e rendit komunist në Shqipëri, rihapjen e kishave dhe udhëtimin atje të vajzës së tij

si turiste, fill pas vdekjes së të atit dhe pikërisht ditën kur kambanat e kishave, pas heshtjes tepër të gjatë, po gjëmonin përsëri në Shkodër. Nga të dy parashikimet u krye vetëm njëri: vdekja e tij, që ndodhi vërtet në vitet shtatëdhjetë.

Fare i ndryshëm nga të gjithë këta, një personazh tjetër i kohës, Faik Konica, vazhdonte veprën e tij. Një nga shqiptarët më me kulturë të të gjithë kohërave, *arbiter elegantiarum* i letrave shqipe, sipas Fishtës, njeri me parashikime kandasdriane, sipas Nolit, hipokondriak fin, sipas Apolinerit, luan i letërsisë e i diplomacisë, sipas një komplimenti të bërë në sy prej mbretit Zog, Faik Konica ishte vërtet një figurë e pazakontë. Mjafton vetëm larmia e formimit të tij kulturor, bredhjet dhe ikjet nga një universitet në tjetrin, për të hedhur njëfarë drite mbi karakterin dhe kundërtitë, që do ta shoqëronin tërë jetën këtë vesvëseli të pashoq. Si shumë bejlerë myslimanë, e kishte nisur kulturimin me mësues privatë të arabishtes, që i braktisi për të shkuar në kolegjin katolik të jezuitëve në Shkodër, prej nga, si për të plotësuar koleksionin e feve, shkoi në shkollën ortodokse greke, e pas saj, në Liceun imperial në Konstandinopol. Prej andej, krejt i pakënaqur, shkoi në Francë për t'u bërë murg protestant, por në vend të murgërisë përfundoi në ateist, për të vazhduar studimet e larta në Paris, e më pas me radhë në universitetet e Kembrixhit në Angli, të Upsalasë në Suedi e të Havardit në SHBA.

I pajisur me një mendje sa brilante, aq edhe të mbrapshtë, që s'e kishte për gjë sot të shfaqte dhimbsurinë e nesër të tallej mizorisht me vendin e vet, aristokrat tipik i artit, që në sallonet letrare të Londrës e të Parisit e ndiente veten si në shtëpinë e vet, që kishte aq intuitë sa të parashikonte të ardhmen e Gijon Apolinerit e të bëhej mecenat i tij, në kohën që aq shkrimtarë shqiptarë (aq shumë shkrimtarë shqiptarë të druajtur e belbanë), do të kishin nevojë për përkrahjen e tij, Faik Konica, ky tigër i trishtuar i botës shqiptare, përbuzës e rrenimtar, stilist i shkëlqyer, polemist e sfidant i lindur, në prozen e tij të llojit gogolian, si të romani i bukur, mjerisht i pambaruar, «Doktor Gjilpëra», aty dëshpërohej e binte në zi për vendin e tij, aty e quante Zululand, e përçmonte e shqyhej gazit me të. Në qoftë se ironia e tij do të ishte si dush i ftohtë përkundër idealizimit reaksionar fishtean, kjo do të kishte një kuptim, por e qeshura e tij ishte herë-herë cinike. Nga një pjesë e veprës së tij lexuesi kishte përshtypjen se vinte një tallje therëse: shikojini shqiptarët, duket sikur thoshte në ato faqe plagosëse, shikojini këta don kishotë të trullosur, kanë krijuar shtetin e tyre e s'dinë ç'të bëjnë me të!

Kështu, si duke qeshur e duke u tallur, ai pranoi të bëhej ambasador i mbretërisë shqiptare në SHBA, pra ambasador i atij mbreti kundër të cilit s'kishte lënë gjë pa thënë në mbledhje, në shtypin e kohës e në darkat e tij luksoze me miqtë. Më vonë, pas përmbysjes së monarkisë, kur edhe

atij i erdhi ora e shqyrtimit të ndërgjegjes, në librin «Shqipëria, kopsht graniti në juglindje të Evropës», botuar në vitin 1941, pak kohë para vdekjes, u përpoq të përligjete aktin e tij duke shkruar se ai qe bërë ambasador jo i monarkut, por i kombit të vet, një pohim për të cilën historia ende s'e ka thënë fjalën e saj. Këtu, veç duhet shtuar, se ai ishte ndoshta i vetmi ambasador në botë që nuk vinte asnjëherë në atdhe, ngaqë ishte i sigurt se, në rastin më të parë, mbreti do ta helmonte, gjë që s'përrjashtohej.

Të tillë ishin shkrimtarët e shekullit XX në Shqipëri, të ngjashëm në njëfarë mënyre me personazhet e pazakontë të letërsisë së mëparshme shqipe. Jo më pak të ndërlikuar e befasues në gjithçka ishin edhe dy shkrimtarët më të mëdhenj të epokës: Lasgush Poradeci e Fan Noli.

I pari Lasgush Poradeci, «ky poet me leshra të verdha si teutonët», siç e quajti në fillim kritika konservatore, për të gjetur te ngjyra e flokëve të tij (që në të vërtetë s'ishin fort të verdha), një shenjë tjetër që dëshmonte largimin e artit të tij nga tradita, pasi kishte kryer ose lënë përgjysmë një numër shkollash e universitetesh në vende të huaja, për t'u doktoruar më në fund në Universitetin e Gracit të Austrisë, pasi kishte studiuar kështu për letërsi, arte, gjuhësi, filozofi, pikturë e misticizëm, koleksionist si Konica edhe ky, e kishte plotësuar serinë e gjuhëve të huaja edhe me sanskritishten, për t'u kthyer më në fund, pas njëzet vjet studimesh, në atdhe, i brohoritur si një

nga poetët më të shkëlqyer të vjershërimit shqip. Ajo që i mahniti të gjithë, më shumë se flokët e tij, ishte përdorimi virtuoz i gjuhës shqipe e i teknikave poetike të saj, që ai i çoi gjer në përkryerje, duke qenë në shumicën e kohës jashtë shtetit, e duke i plotësuar studimet e tij «të zgjatura» në disa gjuhë, por asnjëherë në shqip.

Gjiganti tjetër i letrave, Fan Noli, pasi kishte kryer, gjithashtu, ca punë jo fort të zakonshme në rininë e tij (mbarimin e shkollës fillore në gjuhën greke në Turqi, mësimin e muzikës bizantine te kryekëngëtari i katedrales greke në Adrianopojë, sufler i trupave endacake teatrore, kopjues dramash në një teatër të Athinës, aktor dhe këngëtar kishe në Egjipt etj.) kishte shkruar në Boston të SHBA për t'u bërë në fillim prift e për t'u regjistruar pastaj në Universitetin e Harvardit. Pas kësaj që tërhequr nga letërsia, por kishte menduar se në një vend si Shqipëria misionin e poetit mund ta kryente më mirë po të siguronte një titull të lartë fetar. Arriti të bëhej kështu kryepeshkop i Shqipërisë, por edhe kjo nuk e kënaqi. Që ta zgjidhte përfundimisht punën mendonte se duhej të përmbyste kryeministrin Zog, mbretin e ardhshëm, e të merrte pushtetin. Për të përgatitur shqiptarët, por më shumë veten e vet për këtë përmbysje, përktheu dramat e Shekspirit «Makbethin», «Hamletin» dhe «Jul Çezarin». Pas kësaj, e përmbysi vërtet tiranin dhe u bë kryetar i qeverisë, por duke mos qenë po aq i zoti si kryeministër, siç që si shkrimtar, e humbi pushtetin

pas gjashtë muajsh, i përmbysur prej Zogut. I arratisur e i dëshpëruar pas dështimit të aventurës së tij shekspiriane, meqenëse përkthimi i kryeveprave kishte hyrë tashmë në jetën e tij, në mërgim kishte nisur përkthimin e «Don Kishottit», dëshmi kjo e qartë se në fund të ndërgjegjes së tij gjente një ngjashmëri me kalorësin e vërosur.

Ndonëse në pamje të parë të pangjashëm në asgjë me njëri-tjetrin, pikërisht një simetri e kundërt i lidhte këta dy «monstres sacrès» të letrave shqipe.

Lasgush Poradeci, në kulmin e famës së tij poetike, mospërfillës për punët e mbretërisë e të shoqërisë, «zog i qiejve», sic e kishte shpallur veten në një vjershë, vështronte që nga lartësia poetike botën, duke shkruar herë pas here vjersha të një bukurie të mahnitshme për mbarimin e vjeshtës, për dashurinë, pavdekësinë, pelikanët, ndjekjen e yjve e gremisjen e tyre në abys.

Fan Noli, përkundrazi, demon i përmbysur vërtet në humnerë, dërgonte që anëj vjershat e tij tronditëse, një pjesë e të cilave ishin për rrëzimin e tij, që ai e njëjësonte, jo pa të drejtë, me rrëzimin e ëndrrës së demokracisë në Shqipëri. Në vjershat me motive biblike ai e njëjësonte, gjithashtu, veten me Krishtin e kryqëzuar, ashtu sic gjente ngjashmëri midis darkës së Krishtit e mbledhjes së fundit të kabinetit të tij të ministrave, disa prej të cilëve me qëndrimet e tyre ndaj kryeprofetit (kryeministrit), të kujtojnë vërtet

personazhet e dishepujve të Jezuit, që nga shën Pjetri e gjer te Juda Iskariot.

Noli e Poradeci, ky kon i dyzuar me njëren majë lart e tjetren poshtë, sundonte letrat shqipe, sepse për lexuesin shqiptar, që të dy poetët, si i bekuari, si i mallkuari, ishin njëlloj të njohur e të dashur.

Kjo ishte në vija të përgjithshme tabloja e jetës letrare shqiptare kur në horizontin e saj, i druajtur e i pavërejtur, u shfaq Migjeni. Askush nuk mund ta kuptonte atëherë se ai do të zinte vendin e vet si i barabartë midis dy më të mëdhenjve të kohës, Fan Nolit e Lasgush Poradecit, dhe midis pesë shkrimtarëve më të mëdhenj të krejt letërsisë shqipe.

Ishte një djalosh i veshur me kostum të kohës, i hajthëm, trup mesatar ashtu si qindra djem të tjerë që ndeshje në atë kohë në Shqipëri. Pamja e tij, jeta që bënte, gjithçka tjetër e tij (me përjashtim të asaj ç'ka shkruante), do të shkaktonte një zhgënjim të plotë te lexuesi shqiptar, i cili qe mësuar që t'i përfytyronte shkrimtarët e vet si qenie të madhërisme e groteske, ç'ka dhe ishin vërtet në shumicën e rasteve. Ja bashkëkohësi i tij Noli, ajo natyrë që dukej se do ta përmbledhte e ta qetësonte vetëm varri, pas aventurës së tij mbretpërmbysëse, pas rënies në dëshpërim, që herë-herë e shëronte, përveç vjershave që shkruante, me përkthimet e Edgar Poes, Verlenit e Bodlerit, në moshën pesëdhjetëvjeçare mbaronte konservatorin e muzikës në Nju-In-

gland, SHBA, e afër të gjashtëdhjetave merрте doktoratën në Universitetin e Bostonit. E, sikur të mos ishin mjaft të gjitha këto, sikur të mos i mjaftonte njohuria e shkëlqyer e të gjitha gjuhëve të mëdha evropiane, si të mos i mjaftonte si kureshti gjuha persiane, që e kishte mësuar vetëm që të shijonte në origjinal Omar Khajamin, në pleqëri i vihej studimit të hebraishtes, për leximin në origjinal të librave të shenjta, (ashtu siç kishte bërë Lasgush Poradeci me sanskritishten për të lexuar në origjinal Vedat hindiane), por edhe për një qëllim tjetër: të hulumtonte ngjashmërinë midis shqiptarëve e çifutëve, një ide pasionante e rinisë së tij që i qe rikthyer në fund të jetës.

Tjetri, Poradeci, natyrë po aq e pasur dhe e ndërlikuar, prapa maskës së serenitetit të jashtëm, kishte arritur që intimitetet erotike të jetës së tij t'i kthente në një koleksion brilantësh poetikë ndër më të ndriturit në letërsinë shqipe. Në moshën tetëdhjetëvjeçare (Migjeni kishte kohë që kishte vdekur), ai kishte ende aftësinë që jo vetëm të përjetësonte por edhe ta konvertonte në poezi e këtë herë edhe në prozë të shkëlqyer («Vizitat e zonjushës X.Y. në kullën time») një pasion të fundit të jetës së tij të gjatë.

Migjeni nuk ishte i kësaj race. Me sa dukej në letërsinë shqipe qe mbyllur koha e personazheve të tilla fantastike. Dhimitër Pasko (M. Kunteli) ishte i fundit, në fatin e të cilit u përsërit diçka nga tradita groteske. I mobilizuar rastësisht

në trupat rumune «Kryqet e hekurta», ai ishte ndër shqiptarët e rrallë për të mos thënë i vetmi që iu afrua Stalingradit si oficer i ushtrisë gjermane. Për habinë më të madhe u kthye i gjallë që andej, dhe meqenëse si ekonomist ishte po aq i shquar në mos më tepër se si shkrimtar, u emërua nëndrejtor i Bankës Kombëtare. Duke qenë në këtë post kaq delikat, u lidh megjithatë me rezistencën dhe në prag të ikjes së gjermanëve arriti t'u dorëzojë forcave partizane çelësat e thesarit shtetëror, duke shpëtuar grabitjen e tij të plotë prej nazistëve. Kështu, të nesërmen e çlirimit të vendit, me gjithë aventurën e tij stalingradase, u gjet midis shkrimtarëve të rinj shqiptarë, madje u zgjodh edhe në kryesinë e Lidhjes së Shkrimtarëve të porsathemeluar në shtetin e ri komunist. Një udhëtim në Jugosllavinë aleate, si pjesëtar i një delegacioni zyrtar të Lidhjes, delegacion që u prit me nderime prej Ivo Andriçit etj., ishte fatal për të. Me kërkesën e jugosllavëve, të nesërmen e kthimit në Shqipëri, u arrestua, ngaqë, me sa dukej, gjatë udhëtimit diçka kishte folur për çështjen e Kosovës, gjë që jugosllavët nuk ia falnin askujt. Për fat të tij marrëdhëniet e Shqipërisë me Jugosllavinë u prishën shpejt kështu që u lirua nga burgu pa mbushur dy vjet dhe pa arritur të dalë në gjyq. I fyer megjithatë nga kjo, në vitet e mëpastajme shkroi tepër pak e më shumë u mor me përkthime, duke dhënë në shqip me një mjeshtëri të përkryer disa nga kryeveprat e letërsisë botërore.

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

Një vezullim fare i fundit i gjesteve epiko-groteske ishte dueli që, sipas një thashethemi të përhapur në kryeqytet, Lasgush Poradeci i kërkoi më 1946 ministrit të Kulturës të qeverisë komuniste, pas një fyerje që ky i fundit i kishte bërë poetit në shtyp. Fyerja, merret me mend, që bërë nga pozita të majta, ndonëse ministri vetë u dënua më pas për djathtizëm, hollësi e dorës së dytë kjo, përpara faktit që ky ishte i vetmi ministër komunist në botë që thirrej në duel nga një poet, në një vend ku pushteti komunist ishte në fuqi ç'prej dy vjetësh, çka tregonte se te poetët shqiptarë vazhdonte ende një venë marrëzie heroike.

Ishte mbyllur, pra, koha e personazheve të tilla, njëlloj si në eposin e kreshnikëve, ku heronjtë e tij të fyer rëndë prej shpikjes së armëve të zjarrit e braktisin dheun, ku iu duket se nuk kanë më vend, për të zbritur në zgafellat e errëta.

Por edhe sikur koha e trilleve të mos ishte në muzg, vështirë se Migjeni do të ecte nëpër hullinë e saj. Ai ishte vërtet tjetër lloj. Nuk kishte as xhup peshkopi, as frak e cilindër, as njohje gjuhësh të jashtëzakonshme (lexonte përveç serbokroatishtes, frëngjisht dhe risisht), as historira zhurmëmëdha dashurie. Në krahasim, p.sh., me skandalin e bujshëm të Lasgush Poradecit, i cili nga aeroporti i Tiranës në atë të Romës, e më tutje nëpër Budapest e Hagë, kishte ndjekur, pa e arritur dot, një vajzë holandeze, të sjellë prej tij

në Shqipëri, e të larguar, me sa dukej, pa lejen e tij, skandal që Migjeni me siguri e ka dëgjuar në Kafën e Madhe të Shkodrës, ashtu siç ka dëgjuar që kjo rendje me aeroplanë nëpër qiell, është kthyer në poezinë e Poradecit në rendje e ndjekje yjsh, që e dashurojnë por nuk e arrijnë dot njëri-tjetrin, në krahasim, pra, me histori të tilla që përgojoheshin nga gjithë bota, dashuria e Milloshit për zonjushën B., një kushërirë të tij, ishte një histori krejt diskrete, ndonëse tragjike në thjeshtësinë e saj. Jo më pak e tillë duhet të ketë qenë dhe përvoja tjetër e tij, vajtja në një shtëpi publike gjatë një udhëtimi në Athinë, dhe heqja dorë në çastin e fundit nga tundimi për të provuar dashurinë me një prostitutë.

E thënë shkurt për një lloj mendësie shqiptare, për atë lloj mendësie të prapambetur sidomos që vinte që nga kohërat antike e që shikonte poeti jo vetëm poetin, por njëkohësisht magun, njeriun e ritit me cilësi të pazakonshme e të veshur me njëfarë pushteti që vetvetiu e ndjell rriti, Migjeni ishte thjesht «një civil».

Por pikërisht ajo që në pamje të parë mund të dukej si mungesa e tij, përbënte forcën e vëçantë të tij. Migjeni ishte vërtet një civil. Ai vinte në letërsinë shqipe si shkrimtar i tipit të ri, shkrimtar qytetar me një kurajë të re, që ishte ende pak e njohur në këtë vend, por aq shumë i duhej atij: kurajo civile.

Si i tillë, duke patur përkime me bashkëko-

hësit e tij të mëdhenj, Nolin dhe Poradecin, në disa gjëra, ai ndahej në mjaft të tjera. Por ai ndahej sidomos nga letërsia tjetër shqipe, ajo zyrtare e reaksionare, me të cilën ishte në polemikë e në kundërshtim të vazhdueshëm.

Ai ishte kështu një poet marxhinal. Të vetmuar ishin edhe Noli me Poradecin, madje tepër të vetmuar, por vetmia e Migjenit, ajo vetmi e thjeshtë, e pabujshme e tij, ishte më tragjika e të gjithave.

Atij i kishte munguar vërtet xhubja e poetit mag, rroba e peshkopit apo fraku i dendit, ashtu siç i kishte munguar përvoja dhe pasuria jetësore e bashkëkohësve të tij të mëdhenj, përndezja mesianike e Nolit që e kishte ndier veten herë misionar të Krishtit, herë vetë Krishti, herë të kryqëzuar, herë triumfator, apo dehja qiellore lasgushiane gjatë rendjeve të tij pas «holandezes fluturuese» etj., etj. Por në qoftë se Migjenit i kishte munguar të gjitha këto, edhe atyre u kishte munguar ai bosht tragjik i rinisë së tij, ai bosht ulëritës, por që ishte i atyre llojeve që natyra u afron disa herë shkrimtarëve në vend të pasurisë jetësore, u afron, pra, në vend të pasjes, mungesën, por të tillë që mund të pjellë të njëjtat brilante, në mos disa herë më të ndritura.

Së fundi duhet thënë se Migjeni nuk arriti të kishte tjetër jetë veç rinisë së tij, dhe ne duke thënë «rinia e Migjenit» kemi thënë në të vërtetë jeta e tij. Sepse, si për të shtuar një dallim të fu-

ndit të tij prej shkrimtarëve të mëdhenj shqiptarë:
te cilët vec Naim Frashërit, që vdiq në moshën 54-
-vjeçare, jetuan mjaft gjatë (Noli i kapërcen të
80-at, kurse De Rada dhe Poradeci arritën të
90-at), Migjeni vdiq në moshën 27-vjeçare.

Migjeni shkroi dy vepra kryesore, «Vargjet e lira», në poezi, dhe «Novelat e qytetit të veriut», në prozë. Asnjëra prej tyre nuk e pa dritën e botimit në gjallje të tij. E para u ndalua prej censurës mbretërore, të dytën, ai vetë nuk arriti ta çojë në ndonjë shtëpi botuese. Ai arriti të botojë ndërkaq në shtypin letrar periodik disa nga vjershat e tij si dhe disa proza të shkurtra, që i ka quajtur herë-herë «novelëza», dhe që mund të cilësohen edhe ashtu, por që në shumicën e rasteve, siç ndodh shpesh me artin e madh, i shpëtojnë çdo cilësimi.

Meqenëse vepra e Migjenit është përgjithësisht një dyluftim i pambarim me një pjesë të letërsisë dhe jo vetëm të letërsisë, por të krejt mendësisë shqiptare, ajo mund të kuptohet saktësisht vetëm e ballafaquar me to.

Siç u tha edhe më parë, Migjeni erdhi në le-

tërsinë shqipe në kohën e zhgënjimit të madh. Shqipëria porsa kishte dalë nga nata islamiko-osmane. Dalja e saj, përmes një kaosi e anarkie të paparë, kishte qenë një ndër më të dhimshmet në historinë e shteteve. Kufijtë e prerë sipas një kirurgjie të pamëshirshme dhëmbnin ende. Gati gjysma e shqiptarëve kishte mbetur jashtë tyre. Vendi ishte i varfër, i trishtë, gjysmë i rrënuar. Në krahasim me ëndrrën e shumëpritur, zhgënjë-dra ishte një traumë e vërtetë.

Sikur të mos mjaftonte kjo, shteti i vogël ballkanik, pasi njohu një periudhë të shkurtër drite e demokracie, qeverinë e Fan Nolit, ra prapë nën një tirani arkaikë, atë të mbretit Zog. Procesi i afrimit të Shqipërisë me vendet e zhvilluara evropiane u ndërpre. Siç duket, pesë shekuj pushtimi osman nuk kapërceheshin kaq lehtë. Dukej sikur, ndërsa tërhiqej prej Shqipërisë, Perandoria e ndryshkur Osmane i kishte lënë vezët e gjarprit në këtë vend. Dhe ato e dhanë shumë shpejt rrjedhjen: me gjithë lustrën gjoja evropiane, mbretëria e Zogut nuk ishte veçse një projektim i monarkisë orientale, dhe ai vetë, një sulltan i vogël, siç u cilësua prej poetëve.

Ngjante vërtet si një lojë e fatalitetit që, pas pesë shekujsh lufte kundër një errësire, të mos gjejë dot një tjetër model qeverisjeje veç hijes së saj. Me sa dukej, nuk ishte aq e lehtë, siç qe dukur më parë, lamtumira me Azinë.

Shqiptarët kishin arsye të ishin të traumatizuar. Më saktë se çdo dëshmi tjetër, gjendjen

dëshpëruese të tyre e jepte kjo frazë anonime, që qarkulloi në atë kohë nëpër libra, fjalime, vjersha e biseda: «Shqipëria u bë për të plasur shqiptarët».

Si do të vejë halli i këtij vendi, ç'do të bëhet me këtë komb. Shteti u krijua, po a mund të bëhen shqiptarët shtetas? Kur do të marrë fund kjo varfëri, kjo prapambetje, ky mallkim!

Këto ishin pyetjet që bëheshin kudo në shtyp, në kafene, pas darkave.

Shqipëria, kjo «Zonjë e randë», e fyer prej të huajve, romakëve, sllavëve, turqve, tani ishte më e turpëruar se kurrë, ngaqë fyerja po i vinte prej vetë shqiptarëve. Mjerimi, injoranca, korrupsioni, zyrtarët e paaftë, të vrisnin sytë kudo. Duke u tallur me ministrat injorantë të qeverisë, në vjershën e dëgjuar «Sulltani dhe kabineti», Noli shkruante:

*Ti Halim që s'di këndim,
Bëju vezir për arsim.*

Njerëzit me të drejtë pyesnin: a s'ka shqiptarë të aftë për të qeverisur punët? Librat janë mbushur me portrete personazhesh të tilla në të kaluarën. Nga dituria, universitetet, gradat dhe doktoratat e tyre të merren mendtë. Ku humbën tani që i duhen aq shumë vendit?

Ata që i kuptonin punët më thellë heshtnin. Sepse ata e dinin që e gjithë kjo ishte në logjikën e sundimit tiranik. Një sundimtar dinak si Zogu;

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

ashtu siç do të qëmtonte kudo zyrtarët e paditur e të pazotë, me po atë zell, në mos më tepër, do të përpigjej të zhdukte ose së paku të neutralizonte të zotët e të talentuarit.

Të tjerë intelektualë, me mendjen e trullorur nga leximet e përsiatjet, ëndërronin shfaqjen në Shqipëri të «Mbinjeriut» niçean. Së paku ky, i ftohtë e i pamëshirshëm, siç qe, (ndërgjegje pa dyshime, siç e cilësonte Migjeni në vjershën e famshme «Trajatat e Mbinjeriut»), do të mund ta shkulte mykun që ngjante i pashkulshëm; pastaj të bëhej ç'të bëhej. Të tjerë mendonin zgjidhje të tjera, disa herë radikale e disa herë fantaziste.

E gjithë kjo pasqyrohej njëfarësoj në pjesën më të përparuar të letërsisë shqipe. Toni i saj ishte i zymtë, për të mos thënë i përzishëm. I vrenjtur ishte Noli, por jo veç për fatin e vet. I paqeshur ishte Poradeci, ndonëse në pamje të parë mund të mos ngjante i tillë. Po ta lexoje me kujdes do të hetoje se mbi prarimin e lodhur të brilantëve të tij poetikë, nxinte aty-këtu hija e vdekjes. Akoma më i vrenjtur ishte Migjeni. Madje zymtia i shkante atij më shumë se të tjerëve. Por si në çdo gjë, edhe në vrenjtje ishte ndryshe. S'e kishte ngrysjen mistiko-luksoze të Poradecit, as vrerosjen demoniake të Nolit. Pezmi i tij ishte i tipit të ri, ai pezm, në dukje i rëndomtë, ishte më i fuqishmi i të gjithëve: pezmi qytetar, civil.

VJESHTË NË NATYRË DHE VJESHTË
NDËR FTYRAT TONA

Me këtë varg ai e nis vjershën e famshme
«Vjeshta në parakalim».

*Ngjyrët e verdha lozin në vallen e fundme,
(Dëshirë e marrë e gjetheve që një nga një
vdesin),
Gëzimet, endjet tona, dëshirat e fundme
nëpër balta të vjeshtës një nga një po shkelin.*

Dhe më poshtë:

*Një lis pasqyrohet në lotin e qiellit,
Tundet dhe përgjaket në pasjon të viganit,
«Jetë! Jetë unë due! e frymë merr prej fellit,
si stuhi shkymë ajrin. . . por në fund ia nis vajit.*

Ishte e kuptueshme se për tiraninë zogiste, ashtu si për çdo tirani, një gjendje e tillë shpirtërore në art ishte krejt e papëlqyeshme. Në vend të saj ajo do të donte euforinë, ngjyrat rozë, himnet dhe tamburatë festive, të cilave nuk mungonin t'u binin letrarët lajkatarë, servilët dhe gjithë zhgani tjetër i prostitutave letrare. Nuk ishte e rastit që një nga revistat reaksionare të kohës, «Leka», ankohej kundër zyrtësisë së disa intelektualëve dhe bënte thirrje «për gazmendje».

Por turma e lajkatarëve nuk përbënte ndo-

një rrezik serioz për letërsinë shqipe. Amoraliteti i tyre dukej që larg. Një tjetër aradhe shkrimtarësh, me radhë më të ngjeshura e me dukje më serioze, përbënte një kurth të vërtetë për letrat shqipe. Këta ishin shkrimtarët që euforinë ndaj regjimit mbretëror e kishin zëvendësuar në veprën e tyre me një eufori tjetër, mitin e kombit të zgjedhur, që ndonëse tashmë i kishte kaluar koha, e kishin ringjallur dhe përpiqeshin ta bënin motiv të parë të aksionit intelektual shqiptar. Me këtë gjellë të ftohur, e cila në kohë të Rilindjes kishte shërbyer si ushqim shpirtëror, për të zgjuar shqiptarët e për t'i bërë të ndërgjegjshëm për identitetin e tyre, ata ishin sulur të lustronin e të pudrosnin një realitet të trishtë. Por si çdo gjellë e vjetër ajo ishte jo vetëm e padobishme, por tejet e rrezikshme. Euforia kombëtariste, himnizimi i traditave, i kanuneve mesjetare, ekzaltimi gjer në mekje prej «virtyteve të racës»: burrërisë, besës, kultit të nderit etj. përbënin tani një proces reaksionar e frenues. Ato ishin një maskë për të mbuluar fytyrën e vërtetë, tepër të trishtë të realitetit shqiptar, një drogë për të mpirë ndjeshmërinë e artit ndaj tij. Së fundi, një barrierë mjaft e gjetur kundër gjithë ideve të reja shoqërore që rrezikonin shpërbërjen e rendit mbretëror të mykur e jashtë kohe si rrallëkush.

Përballë euforisë dhe vetëlëvdatave prej të cilave po i merrej fryma artit shqiptar, Migjeni dhe shkrimtarë të tjerë të kohës i parashtruan

botës shqiptare një vizion të ri: sensin vetëkritik.
Nuk ishte e lehtë që një vendi ballkanik, me një histori aq dramatike, t'i propozojë një sens të tillë. Ai sens do të ishte shenjë e sigurt e emancipimit të mëtejshëm, shenjë pjekurie dhe kulture e kombit.

Edhe më parë në letërsinë shqipe ishte dukur aty-këtu ky sens, por ai kishte qenë i rrallë. Kurse tani ai ndihej përherë e më shpesh e me përmasa të mëdha, si te vjersha e famshme e Nolit «Moisiu në mal» ku parashikimi i zymtë i Jehovajt:

*Skllëvër bij skllëvërish s'e meritoni
se liri s'doni*

shpallte fajin kolektiv të popujve për gjendjen e tyre.

Qortimet, qoftë edhe shfrimet dëshpëruese si ky i Nolit, nuk kishin gjë të përbashkët me përçmimin cinik. Ato ishin gjithë dhembje, ngaqë ishin të gatuar prej saj.

*Në vendin tonë
Kudo valojnë
flamujt e një melankonie
të trishtueshme...
... dhe askush s'mund të thotë
se këtu rron
një popull që ndërton
diçka të re.*

Është vjersha «Nën flamujt e melankonisë», një tablo antifestive e pakompromis dhe që s'kursen askënd me të cilën mbyllet libri «Vargjet e lira» i Migjenit. Vjersha u shkrua në prag të festimeve të 25-vjetorit të pavarësisë së vendit, jubile që mbreti Zog po e shfrytëzonte për reklamimin dhe përjetësimin e dinastisë së tij. Në sfond të flamurëve të festës Migjeni ka ngritur flamurët e vet të përzishëm.

Koha nuk ishte për festë. Shqipëria ishte në terr e mjerim. Mjerimi i saj ishte ulëritës, i padurueshëm, «kafshatë që s'kapërdihet», siç e quajti ai në vargun e parë të «Poemës së mjerimit». Përballë këtij mjerimi ekonomik e moral, të gjitha himnet, kapardisjet, mburrjet për «fisnikëri të racës» etj., tingëllonin si një farsë makabre.

Populli, i shpallur dikur si një ndër më fisnikët e Europës, pasardhësi i ilirëve, madje sipas disave i pellazgëve mitikë (e origjinën pellazgjike nga ajo hyjnore nuk e ndanin veçse dy hapa!), ky popull i zgjedhur, pra, i ngjante tani një armate të rreckosur të dalë nga një makth.

Sytë e tij janë prapë të veshur e të turbullt, por jo nga robëria, nga tjetër gjë: nga keqkuptimi i gjërave. E Migjeni dëshiron ta zgjojë nga ëndrra e mbrapshtë. Kështu titullohet edhe një «zgjimi», një nga formulat poetike kryesore të Rilindjes, të Migjeni ka kuptim të ri, madje në njëfarë mënyre të kundërt me atë të tyre. Zgjo-hu, të kuptosh se sa i fismë je, këndonin ata,

Kurse thirrja e Migjenit ishte e ndryshme: zgjohu që ta kuptosh se sa i mjerë je.

Sfida e Migjenit s'ka të bëjë vetëm me institucionet gjysmëqesharake të regjimit, të cilat s'ishte fort e vështirë të ironizoheshin, sfida shkante më thellë, kishte të bënte me «malin që s'bëzan», pra me krejt mendësinë shqiptare, me idolet, kanunet, mitet, komplekset e paragjykimet të shtresuara shekull pas shekulli e të kthjera tashmë në një lëvozhgë të ngurtësuar mbi të cilën mund të thyenin kohën idetë përparimtare dhe të gjitha formulat e reja që mund t'i parashtröheshin këtij vendi prej mendjeve më të emancipuara të tij.

*O si nuk kam një grusht të fortë
ti bij mu në zemër malit që s'bëzanë*

Kështu shkruan Migjeni në vjershën «Recital i malësorit» që është në radhë të parë recital i tij.

Ç'të bëjë një poet kundër një «mali që s'bëzan?» Dhjetë vjet më parë Noli e kishte përmbysur shtetin tiranik. Por «mali që s'bëzan» ishte më i fortë se çdo shtet.

Ashtu sikurse «zgjimi», në poetikën shqiptare «malet» kishin qenë një nga formulat më sublime. Ata ishin simboli i qëndresës, i pastërtisë, i mosdhunimit, i ruajtjes së gjuhës, zakoneve, i vetmisë krenare. Por në kushtet e pavarësisë, pra, në kohën që shoqëria shqiptare s'priste

ndonjë gjë prej maleve, ato s'ishin veçse simboli i ngrirjes e i prapambetjes. Nuk ishte e rastit që tradicionalistët qenë kapur me thonj e me dhëmbë pas kreshtave të tyre. Ora e Maleve, Komiteti i Maleve, Lahuta e Malcisë. Me dhjetëra ishin vjershat, gazetatat, shoqatat që vazhdonin të himnizonin malet, në kohën që Migjeni, fare i vetmuar midis këtij kori, lëshonte një thirrje të re.

*Mali hesht dhe në heshtje qesh
e unë vuej e në vuejtje vdes.*

Është hera e parë që në poezinë shqiptare malet përftohen si një forcë malefike (hera e parë pa dyshim në qoftë se nuk do të llogarisim të vetmin zë të dikurshëm, një klithmë të lashtë, misterioze, që ishte shuar e ngurrosur në një emërtim, «Bjeshkët e Namuna», me të cilën pulli kishte quajtur një pjesë të tyre).

Kështu Migjeni i brishtë, djaloshi i krehur me kujdes, kërcënimi i të cilit do t'i bënte të shqyngjante e paprekshme. Ai goditi tradicionalizmin reaksionar në disa pika të shenjta siç qenë «virtytet e racës» me të cilat abuzohej dinakërisht. Një mendësi e tërë kanunore e mesjetare i kishte shpallur koncepte të tilla, si burrnia, nderi, besa etj., si rruaza të gjerdanit të saj arkaik. Duke i përftuar ato jashtë çdo konteksi shoqëror, i idealizonte e u thurte himne e bindur që kishte gjetur në të një arsenal të paçmuar në luftën e saj ku-

ndër përparimit dhe emancipimit të njeriut shqiptar.

Ky vizion metafizik nuk lejonte asnjëherë të bëhej pyetja: «burrni» po në emër të kujt e në shërbim të kujt?

Dhe dihej se trimëria shqiptare, ashtu si përgjithësisht trimëria ballkanase, i kishte shërbyer po aq punëve të mbara sa edhe të mbrapshta.

Më 1453, kur në kulmin e betejës për pushtimin e Konstandinopolit prej turqve, një ushtar shqiptar me emrin Ballaban, që ngjitur i pari mbi murin rrethues (për ç'ka që shpërblyer me gradën e gjeneralit), ky ishte edhe fillimi, së paku për mesjetën, i atij vargu të gjatë bëmash e gjestesh të shqiptarëve, që shërbenin në ushtritë e huaja të shtyrë kryesisht prej karrierës.

Me qindra gjeste «burrnore» ndodhnin çdo ditë në malet shqiptare këtë herë nga një shtysë tjetër, që ndonëse ngjante fisnike e kavalereske, ishte krejtësisht absurde: shtysa e gjakmarrjes.

Të tjerë shqiptarë turrehin drejt trimërisë të shtyrë, ashtu si dhe ballkanasit e tjerë, nga etja për t'u dukur, për t'u lëvduar në këngë (një shpërblim tepër i ëndërruar ky që vinte që nga kohërat homerike), nga kokëkrisja natyrore, nervozizmi ose kapardisja.

Të gjitha këto, të kënduara në këngë e balada, ushqimi kryesor shpirtëror i njerëzve, riprodhonin vetveten, ngaqë frymëzonin gjeste të reja, e kështu vazhdonte ky rreth vicioz prej nga shqiptarët dukej se nuk do të dilnin dot burrë!

Gjithë ky univers trimëror, bashkë me kodin, zakonor (nganjëherë nuk kuptohej mirë ku mbaronte njëri e ku niste tjetri), së bashku me origjinën ilire, për të cilën ata vazhdonin të ishin veçanërisht krenarë, e fqinjët e tyre veçanërisht xhelozë, së bashku edhe me parapëlqimin që kishte perandoria në radhë të parë për ta, e pas tyre për grekët e çifutët për t'i vendosur në poste të larta (a nuk ishte familja shqiptare e Qyprillinjve, për 400 vjet rresht familja më e fuqishme pas asaj të sulltanit?), të gjitha këto, pra, në një mënyrë ose në një tjetër kishin krijuar te shqiptarët ndjenjën e superioritetit. Që ballkanasve s'u vinte ndonjë gjë e mirë nga komplekset, qoftë ai i superioritetit, qoftë i kundërti i tij, i inferioritetit, kjo për fat të keq nuk ishte fort e qartë (ende sot vazhdon ngandonjëherë midis tyre gara fatkeqe dhe mburrja mendjelehtë se cilët prej tyre e kanë drejtuar perandorinë). Por së paku, në ndryshim nga kompleksi i inferioritetit, që pillte urrejtje të palodhura e të sëmura, ndjenja e madhështisë nuk krijonte veç mospërfillje, që mund të shkonte gjer në përbuzje ndaj të tjerëve, por pa krijuar asnjëherë psikoza kriminale (kujtoni qëndrimin gati të përgjithshëm ndaj ciganëve).

Shqiptarët, si ballkanas të vërtetë, kishin trashëguar prej stërgjyshërve të tyre ilirë disa nga kokëkrisjet e mburrjet e tyre, që të kujtonin kokuëkrisjet e mburrjet e grekëve të vjetër. Ata e quanin veten më trimat e më të virtytshmit e të gjithëve. Nga fqinjët, me përjashtim të grekëve,

që ua pranonin trimërinë, por u qortonin përdorimin e thikës, armë e pabesë sipas mendësisë shqiptare, ata i nënçmonin të gjithë, e sidomos maqedonët e serbët dhe më pak malazestë, ndoshta ngaqë u vinte mirë që imitoheshin prej tyre. Për popujt e tjerë me të cilët kishin patur përkitje në raste luftërash, ata kishin nënçmim të përgjithshëm për turqit, mosnderim për italianët në punë trimërie e mungese serioziteti, por një butësi ndaj tyre megjithatë, kurse mendonin se të vetmit që u afroheshin për guxim e seriozitet ishin gjermanët.

Etja për t'u dukur, për të fituar lavdi në kuvend ose në log të burrave ishte e përbashkët të tërë ballkanasit, por te shqiptarët dhe grekët ajo kapërcente çdo kufi, madje besohej me të drejtë se ishin këta, që bashkë me epikën dhe kodet e lashta, u ngjitën popujve të tjerë, të ardhur më pas në gadishull. edhe këtë sëmundje.

Dëshira për t'u dukur, shfaqej fare qartë edhe te veshja. Shqiptarët, me gjithë «varfërinë e tyre heroike» (Heroischen Armut, siç e ka quajtur një prift gjerman), si burrat, si gratë kishin veshjet më të bukura e luksoze në krejt gadishullin e madh. Kujdesin e tyre të pazakontë për pamjen e dëshmonin konkurset e bukurisë së burrave në male, ose kërcënimet e papës drejtuar grave se nuk do të varroseshin si të krishtera nëse «nuk hiqnin dorë nga zakoni i patenzonë i modës».

Në gjestet trimërore. dukja, paraqitja dinji-

toze, nuk harrohej kurrë, aq sa ngjante e zakonshme kërkimi i një krëhëri në çastin përpara ekzekutimit prej të dënuarit me vdekje, në mënyrë që të vdiste i bukur, ose lutja e fundit për të mos i shëmtuar fytyrën, drejtuar xhelatit, ose zogjve të shkretëtirës në rast vdekje gjatë shërbimit ushtarak.

Kompleksi i superioritetit, me gjithë anën e vet donkishoteske, ose më saktë, pikërisht për anën e vet donkishoteske, ishte i dëmshëm, në radhë të parë, për vetë shqiptarët. Që ai nuk i nxiti ata kundër kombeve të tjera, kjo u duk qartë në vitet 30 e 40, kur propaganda gjermane, e bazuar, me sa duket, në gjithë traditën e «vendit të shqiponjave», që shkenca gjermane e kishte studiuar më mirë se gjithë të tjerët, diku më haptas e diku më tërthorazi, nisi të bënte fjalë për superioritetin e racës shqiptare. Një joshje e tillë, ndonëse lidhej me disa probleme themelore kombëtare si çështja e kufijve etnikë etj., nuk i tërhoqi aq sa pritej shqiptarët dhe kjo do të ketë krijuar me siguri zhgënjim te gjermanët. Me përjashtim të një elite, që shpresonte se në Rajhun e 3. shqiptarët (ose më saktë kuadrot shqiptarë), do të kishin po atë status të privilegjuar si në Perandorinë Osmane, të ndonjë rryme progjermane në kulturë e të romantikëve nacionalistë që nuk mungojnë kurrë asgjëkund e veçanërisht në Ballkan, bota shqiptare nuk u magjeps aspak nga ky ngashnjim. Vërtetimi më i saktë për këtë ishte re-

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

fuzimi që ajo i bëri në përgjithësi fashizmit e doktrinës së tij raciste.

Një nga bazat e ripërtëritjes së armiqësisë midis shqiptarëve e serbëve, pas krijimit të Jugosllavisë dhe mbetjes së gati gjysmës së kombit shqiptar nën sundimin serb, ishte pikërisht ora e revanshit që u erdhi serbëve për t'u hakmarrë ndaj shqiptarëve. Duke fyer krenarinë e tyre (çka ishte gjëja më e lehtë në botë), të mbrojtur pas policisë dhe ushtrisë, serbët iu sulën shqiptarëve më shumë mllef. Në fushatën e tyre kishte një nëntekst të hidhur, nga ata, që duke mos u shfaqur asnjëherë qartë, janë kryesorët për të ushqyer një psikozë shoviniste. Nënteksti ishte ky: ju shqiptarët, që jeni mburrur aq shumë për virtytet tuaja, për besën, kodin, për origjinën ilire, për postet e larta, për superioritetin e racës etj., etj., tani jeni në dorën tonë dhe ne mund të bëjmë ç'të duam me ju, sepse ne jemi sllavë dhe jemi zot në vendin tonë që quhet Jugosllavi e tani jeni të huaj në të.

Shqiptarët në këtë rast ishin në rolin e atij që me duar të lidhura duhet të durojë fyerjet më meskine. Për të ndryshuar një gjendje të tillë, që për ta ishte baras me fundin e botës, ata mund të bënin çdo gjë.

Për t'u kthyer te trimëria, së cilës në Shqipëri i ishte ngritur një kult i vërtetë, duhet thënë dhe kjo ishte vënë re herë pas here nga mendje më të shquara, se në kronikën mjaft të pasur të gjatë të gjesteve trimërore të shqiptarëve, mbe

tej përherë një faqe e zbehtë: ajo e trimërisë shoqërore. Shteti, me sa dukej, ndonëse tani nuk ishte më Perandoria e mynxyrshme Osmane, por shteti shqiptar, mbetej përherë një planet i largët e tepër i huaj për shqiptarin. Madje mund të thuhej pa frikë se pikërisht shteti shqiptar ngjante edhe më tepër i tillë. Malësori shqiptar që s'e kishte për gjë të shkatërronte jetën e tjetrit dhe veten për një fyerje ose një thyerje rregullash kanunore, mbetej si i mpirë «si i shituar nga zana» përpara hijes së nëpunësit civil.

Cilat ishin arsytet e një nguroseje të tillë para shtetit të vet? Që këtu nuk kishte kurrfarë vetëflijimi patriotik për arsye të ndonjë rrezikimi nga jashtë apo të një shprese që punët do të rregulloheshin, kjo dukej qartas. Shteti shqiptar ngjante hëpërhë i pakërcënueshëm nga askush. Nga ana tjetër, zhgënjimi për të ishte aq i plotë se do të akullonte çdo zjarrmi romantike.

Arsytet e apatisë së shqiptarëve ndaj shtetit të vet, rrjedhimisht, e zbehjes së trimërisë së tyre kur qe fjala për raportet me të, duhen kërkuar më thellë. Që një nga shkaqet ishte se ky lloj shteti (shteti i vet), ishte ende një dimension i ri për shqiptarët dhe psikikës tradicionale i duhej njëfarë kohe të përpunonte mekanizmin e saj të kundërshtimit ndaj tij, domethënë trimërinë civile, kjo kuptohej lehtë. Në pamje të parë kjo lloj trimërie civile mund të dukej banale, dhe vërtet në krahasim me përleshjet te gryka e malit që kullojon gjak ose me bëmat zakonore do të dukeshin

fare të zbehta e pa kripë acarimet në një mbledhje për ngritjen e çmimeve, demonstratat kundër taksave, grevat dhe fushatat e zgjedhjeve. Aq më tepër që për pjesëmarrjen në këto të fundit jo vetëm që s'kishte asnjë shpresë të përjetësoheshe në ndonjë baladë epike, por mund të bëheshe edhe qesharak në qoftë se nuk dije mjaft truke.

E gjithë kjo kishte të bënte në radhë të parë me shtresat e gjera, kurse elita e shqiptarëve, ajo që kishte marrë pjesë në pushtetin perandorak, i dinte të gjitha labirintet e prapaskenat e tij, ashtu siç i njihnte madje nganjëherë më tepër se ç'duhej intrigat e politikës moderne. Por ishte pikërisht një pjesë e kësaj elite që hyri në lojën politike në Shqipëri, duke e ndarë kështu edhe më shumë "lendemun midis shqiptarëve naivë e administratës shtetërore.

Arsye tjetër e hutimit të shqiptarëve ndaj makinës shtetërore, kësaj meduze të re, me të cilën ato do të donin të mos kishin fare punë, duhet kërkuar në psikikën kombëtare, mbi të cilën kodi zakonor ushtronte një trysni të vazhdueshme.

Shqiptari, qysh në fëmëni e gjer në pleqërinë e thellë, qe mësuar të jetonte me rregulla e kode. Pa e tepruar aspak, në analogji me termin qytet-shtet, në Shqipëri mund të përdorej shprehja shtëpi-shtet. Dhe vërtet ishte vështirë të përfytyrohej gjëkund tjetër një shtëpi brenda së cilës jo vetëm ngjarjet e shënuara, por jeta e përditshme të funksiononte në bazë të një zinxhiri rregullash

të detyrueshme për këdo. Kodi përcaktonte gjithçka e me të njëjtin rigorozitet, që nga formulat e përsëritjes, gjer te sjellja në ngjarjet tragjike. Brenda shtëpisë kryetari i familjes jepte dënime krejt të ngjashme me ato të një kryetari gjyqi. Heqja e të drejtës së fjalës për dy javë. Heqja e armës për një muaj. Burgim për një javë, dy ose katër javë. (Shumë kulla malësore e kishin burgun brenda dhe shprehjet «ra në burg», «ndodhet në burg» ose «doli nga burgu», që shqiptarët i dëgjonin të dielën në sheshin e katundit, tingëllonin aq natyrshëm për burgun e shtëpisë sa ç'ngjanin të pazakonta për burgun e shtetit).

Marrëdhëniet e shtëpisë me shtëpitë e tjera në katund kishin të njëjtin stil shtetëror. Delegation për pajtim në rast armiqësie. Marrëveshje për armëpushim 15-ditor ose 30-ditor. Dënim nga këshilli i pleqve të katundit për shtëpinë që thyen marrëveshjen etj., etj.

Kështu shqiptari, qysh në vegjëli, mësohej me një nderim të verbër ndaj rregullave e kodeve, dhe meqenëse një pjesë e tyre ishin absurde, rrjedhimisht, ai mësohej t'u bindej ligjeve absurde. Por nga kjo bindje zakonore te bindja ndaj makinës së shtetit, në rastin kur shteti s'që i huaj, nuk kishte veçse një hap (a s'të kujtonte neni 620. «Po të hyni dikush në shtëpi, gjak me të pas do t'i thuash «mirë se erdhe!», me mbërritjen e delegacionit të shtetit armik, dhe a nuk ndodh që

në të dyja rastet arsyeja normale njerëzore të sundohet nga «raison d'état»?)

Pikërisht këtë nderim ndaj kodit, shteti shqiptar u përpoq ta konvertonte në nderim ndaj tij, dhe kjo ishte arsye që propaganda i mëshonte shumë në atë kohë faktit që mbretëria shqiptare ishte një mbretëri dokesh e që vetë monarku ishte një malësor nga zona e veriut, kështjella e kanunit shekullor.

Ishte e qartë se regjimi i kishte të gjitha arsyet për të përkrahur dhe asnjë arsye për ta frenuar glorifikimin e njeriut tradicional shqiptar me tërë vultat e tij: rregullat, virtytet dhe respektin ndaj kodit (lexo: nënshtrimin ndaj shtetit.)

Se ç'tjetërsim kishte pësuar kështu ky njeri në kushtet e jetës bashkëkohore dhe ç'pasoja fatale mund të kishte vazhdimi i glorifikimit të kanunit, për këtë nuk fliste askush.

~~Migjeni ishte i pari në letërsinë shqipe që e përshkroi këtë gjendje të dhimbshme të gjërave. Në prozën e tij të famshme «Legjenda e misrit», që ishte një dush i ftohtë kundër euforisë himnizuese të tradicionalistëve, ai dha një nga tablotë në të pikëllueshme të kohës.~~

«Nëpër luginat e maleve përshkohet malësori, vetëm me një këmishë e brekë legjendare mbi shtat, për me arrijtë në qendrën e nënprefekturës, me marrë misër. Krahnori i tij asht një copë graniti që u shkëput nga mali dhe u vendos mbi dy këmbë të drejta e të forta si landë e pyllit. Dhe lëviz copa e malit pa bëzajtë. E përpara depos së

misrit bjerr cilësinë karakteristike të veten dhe bahet frigacak. Bahet servil, frigacak, pse, — mendoi ai — n'njashtu e don ligji, nëpunësi përndryshe s'ka misër. «Si urdhnon, zotni» përshëndet sa e sa herë në mnyrë qesharake, me të marrun zani, me gjeste majmuni — vetëm e vetëm mos me zgjue mminë e engjujve që ndajnë misër».

Një shuplakë e tillë çmitizuese nuk ishte parë ndonjëherë në letrat shqipe. Ja, pra, ç'ka u kishte punuar shqiptarëve shteti i vet, thoshte Migjeni. Ata shqiptarë që s'e kishin patur për gjë të përlesheshin me fatalitetin, (sepse një pjesë e kodit të tyre zakonor kishte vulën e tij), tani, në kushtet e jetës civile tjetërsoheshin sa s'njiheshin më.

E gjithë kjo lidhej drejtpërdrejt me konceptin për lirinë shoqërore. Për shekuj me radhë, gjersa luftohej për lirinë kombëtare, koncepti i lirisë lidhej kryesisht me pavarësinë, flamurin e ndaluar, administratën e huaj që të merr taksat, ushtrinë e huaj që në rast turbullirash të shkel, të ndëshkon, të përdhnon gratë e zakonet. Merrej me mend që në këto kushte, liria shoqërore ishte një gjë disi e paqartë e një plani të dytë për shqiptarin. I gjetur, me sa duket, në befasi përballë shtetit të vet, truri i tij e kishte të vështirë të shkëputej nga koncepti shekullor i lirisë (gjithë librat e shkollës, shtypi, gazetatat, revistat, poemat, këngët, a nuk ishin ende të mbushura me të?), kështu që gati-gati ai nuk e dinte se lirinë, atë liri që ai ia ka kërkuar me forcë të huajve, duhet me po atë

forcë, në mos më tepër, t'ia kërkonte edhe shtetit të vet mbretëror.

Në këtë periudhë kalimtare, kur njeriu shqiptar, pas një ndërprerje pesëshkullore, shndërrohej përsëri në shtetas, psikika e tij duhej të ishte në një trazim të vazhdueshëm. Mjafton të vërehet kjo në njërën nga dhjetëra shfaqjet e jetës civile, atë të atentatit politik, një dukuri që duhej të ishte familjare në atë epokë të turbullt. Evoluimi i vrasjes individuale, aq e shpeshtë te shqiptarët për shkak të dokeve, drejt atentatit politik, ende tepër i rrallë, ishte një proces që dëshmonte fare mirë se nëpër ç'rrugë të ndërlikuara kalonte formimi i psikikës së shtetasit shqiptar. Vrasja për motive politike, aq e pakuptueshme më parë për psikikën e njeriut kanunor, i cili pranonte vetëm vrasjen e detyruar nga kodi, nisi të merrte tiparet e veta me shumë vështirësi. Ajo ishte shpeshherë një riprojektim i vrasjes kanunore, një gërshetim me të parën, ose një karikaturë e saj. Shembull për këtë ishte atentati që iu bë tiranit Zog nga njëfarë B. Valteri në shkallët e parlamentit shqiptar më 1924 (poeti Fan Noli ndodhej aty, deputet dhe kryetar i opozitës, dhe plumbat i vërshëllyen pranë hundës, siç dëshmon ai vetë). Sikur atentatori të kishte pasur vërtet kryesisht motive politike, siç u trumbetua me bujë nga shtypi i kohës, ai do ta kishte vrarë me siguri tiranin, mirëpo më tepër se atentator politik ai kishte qenë ende malësor kanunor, dhe këtë e tregon fakti që në çastin kur kishte dalë nga pusia dhe i kishte vënë revolen në

qafë diktatorit, nuk e kishte qëlluar dot pa i thënë formulën e detyruar nga kodi: «Jepi të fala X-it» d.m.th. viktimës së dikurshme që bëhet shkas për vrasjen e re. B. Valteri, pra, duhet t'i thoshte Zogut: «Falju me shëndet tim ungji», ngaqë, me sa dukej, hakmarrja personale për ungjin e vet, dhe jo fati i popullit shqiptar, kishte qenë motivi themelor i aksionit të tij. Ai kishte hapur gojën t'ia thoshte formulën, por meqenëse i mbahej goja, koha për shqiptimin e saj kishte qenë pakëz më e gjatë se ç'duhej, ç'ka i kishte dhënë mundësi diktatorit të ngrejë krahët për t'u mbrojtur, duke i marrë kështu plumbat jo në kokë por në shpatulla e në duar.

Kur afërsisht në të njëjtën periudhë një student shqiptar, një atentator i vërtetë politik, erdhi enkas në Paris për të kryer m'u në mes të ditës në rrugën «Castalione», një nga atentatet më të bujshme politike të kohës, duke vrarë pa kurrfarë shtyse personale feudalit më të zi shqiptar, Esad Pashën, Shqipëria e tërë u përndez nga entuziazmi gjë që tregonte se shqiptarët e dëshironin vërtet ndarjen me të kaluarën, në të gjitha format, pavarësisht se nuk e kishin të lehtë ta bënin këtë.

Nuk e kishin lehtë sepse, edhe kur nenet e kanunit perëndonin njëri pas tjetrit bashkë me poezinë epike, muzgu i së cilës kishte rënë, ndërkaq, në vitet 30, vazhdonin të jetonin gjestet, kujtimi i tyre, që herë-herë përsëriteshin si pamjet në një ëndërr. Gjatë Luftës së Dytë Botërore në shumë gjeste të partizanëve, si te amanetet në

castin para vdekjes, në hedhjen sipër tankut, në vetëmërtimin e tij, ose të gjithë ushtrisë pushtuese «kuçedër» etj., përvijoheshin konture të eposit. Ato vazhduan të përvijohen edhe shumë kohë më vonë, madje në kushte paqësore, si në grevën e minatorëve shqiptarë në Kosovë të Jugosllavisë, grevë që tronditi botën në shkurt të vitit 1989, dhe ku minatorët ringjallën gjestin e heronjve epikë, të cilët kur zemëroheshin mbi tokë, zbrisnin në zgafellat. Nga ana e tyre, minatorët serbë, për të kundërshtuar grevën e shqiptarëve, zbritën gjithashtu në zgafella, si për të përsëritur dyluftimet e dikurshme shqiptaro-sllave, por këtë herë jo më të «lugjet e zeza», por nëpër gropa minierash. Por këtu, siç u vërejt me të drejtë prej shtypit, imitimi i gjestit prej serbëve (çka u lidh me tezën e imitimit të eposit), ia hoqi atij vetvetiu peshën tragjike.

Kur të gjitha këto arrijnë të dërgojnë valët e tyre ende sot gjer në fund të shekullit XX, merret me mend se sa të pranishme ishin në vitet 30. Këto maska, kode të ngrira, kulte e idole që reaksioni shqiptar, duke i himnizuar, mendonte t'i përdorte si formalinë për të mbajtur në gjendje të paprishur një shoqëri që koha po e shpërbënte pa mëshirë, Migjeni i përshkroi në «Novelat e qytetit të veriut».

Aq i guximshëm ishte në autopsinë e tij, sa që nuk u drojt të kapet me gjëra të shenjta e delikate siç qe kulti i nderit, me të cilin gjithashtu po abuzohej gjerësisht. Ky kult ishte ndër më komo-

dët për ta përdorur kundër emancipimit të shoqërisë, për të përligjur ngrirjen si prej dylli të saj. Migjeni, duke u rrezikuar të damkosej me famën e keqe të shkrimtarit imoral, një damkë të për e rëndë, në mos më e rënda për shkrimtarin shqiptar, e zbërtheu pa mëshirë e pa kompromise këtë kult duke treguar se ashtu si gjithë kanuni shqiptar, kodi i nderit ishte një dukuri e dyzuar me pjesën e saj të ndritshme, por edhe të errët. Në emër të tij ishin kryer veprime nga më fisniket, por po në emër të tij ishin kryer krime ngjethëse. Dhe si të mos mjaftonte kjo, pikërisht pas shpinës së tij, ishin luajtur komedi nga më hipokritet.

Sipas mendësisë që ushqente këtë kult (në të ishte vështirë të dalloje fanatizmin vulgar nga një utopi popullore, ngushëlluese, ndoshta, si gjithë utopitë), burrat, e sidomos gratë shqiptare ishin vetvetiu të imunizuara nga veset morale. Gjithmonë sipas kësaj mendësie raciste, gratë e vendeve të tjera, italianet, francezet, sllavet, mundet që të shtyra nga rrethana të degjeneronin (siç e pohonin, hm, vetë shkrimtarët e këtyre kombeve), por shqiptarkat kurrë! Arsyet? Kishte vetëm një arsye: Virtytet e racës, përpara të cilave rrethanat historike, ligjet e zhvillimit shoqëror etj., etj. thërrmoheshin si përpara një shkëmbi magjik.

Në poemat dhe dramat e shkrimtarëve tradicionalistë vajzat dhe gratë shqiptare ishin «zana» të vërteta, modele të virtytit të kulluar. Me këtë të fundit kuptohej në radhë të parë refuzimi

prej tyre i dashurisë dhe i çdo shenje tjetër emancipimi.

Migjeni në novelat e tij, duke qeshur me sarkazëm, po më shumë me dhëmbje, i çorri maskën këtij mashtrimi. Ai e dinte se me këtë akt do të ndillte tërbimin konservator, i cili në këtë pikë, më lehtë se në çdo tjetër, do të mund ta shfaroste. Ai e dinte, gjithashtu, se bashkë me maskën do të prishte një ëndërr, një iluzion naiv tepër të përhapur në Shqipëri të njerëzit e thjeshtë. Do të plagoseshin zemrat e tyre, sidomos zemrat e nxënësve shqiptarë që, dhe pa këtë, s'ishin të gëzuara. Me siguri, për hir të këtyre të fundit do të ketë hezituat, (në prozën e tij të shkurtër «Zeneli» na rrëfen për një hezitim të ngjashëm), por së fundi ndjenja e përgjegjësisë së shkrimtarit ka fituar mbi mëdyshjen. Dhe ka vendosur ta shpallë atë për shkak të së cilës e dinte se mund të kishte veç humbje: shqiptarkat ishin si të gjithë të tjerat. Ato i nënshtroheshin të njëjtave ligje të zhvillimit. Në rrethana të caktuara ato, gjithashtu, mund të zvetënoheshin, gjersa të shtyra nga nevoja, të bëheshin edhe prostituta. Madje kishte syresh që ndërkaq ishin bërë të tilla. Dhe jo diku në bulevardet e Evropës, por mu në hundën e të gjithëve, në Shkodër, «kështjellën mijëvjeçare të namuzit». Gati gjysma e «Novelave të qytetit të veriut» kanë për subjekt prostitucionin. Kështu Migjeni, duke e strukturuar veprën e tij si një univers që shkonte drejt plotësisimit, pasi ka treguar se ç'u ka punuar burrave shqiptarë ky shtet e kjo

shoqëri (për malësorët që bëheshin servilë të qend-
ra e nënprefekturës, zemrat e nxënësve janë bren-
gosur jo më pak), tani tregon se ç'mund t'u pu-
nonte grave.

Te novela «Studenti në shtëpi» Migjeni shkon
edhe më larg. Në të tregohet se një pjesë e sho-
qërisë, madje ajo që ulërin më shumë dhe i bie
gjoksit më fort për nder e namuz, nuk ka as nder-
as virtyt, dhe britmat e mallkimet e saj s'janë
veçse një alibi që mbulojnë imoralitetin. Heroi i
novelës, një student shqiptar që kthehet pas mba-
rimit të studimeve nga Evropa, pakëz Hamlet, pa-
këz Rastinjak, i lëshon këtë sfidë shoqërisë shqip-
tare: «Shoqëri, po deshe të mos lozin në kurrizin
tand, ndro format. Hiqi bragashet».

Por bragashat, maskat dhe idolet ishin kudo.
Në prozën e shkurtër «Idhujt pa krena» Migjeni
përfytyron atë tufan të tmerrshëm, që do të shem-
bë idolet dhe idolatrinë. «E ata që lindin në kohën
e idhujve pa krena s'dinë kah t'ia mbajnë. Duan
të adhurojnë, po ç'ka të adhurojnë? Idhujt pa kre-
na?... Duan të besojnë, po çka të besojnë? Idhujt
pa krena?... Kush mund t'adhurojë të shumtue-
min? Kush mund të besojë në një zot pa krye?
Çdo gja që s'ka krye asht kufomë e kufoma s'e ka
vendin në mes të gjallve. Kufoma duhet varrosë.
Përndryshe e përlyemja me të ka për të qenë ka-
tastrofale. E katastrofa asht katastrofë. Nuk kur-
sen! Zhduk kombe!»

Migjeni ka urrejtje dhe neveri të veçantë për
idolatrinë. Dhe kjo është e kuptueshme. Për një

vend evropian, në çdo formë që të shfaqej, idolaria ishte një turp. E aq më tepër ishte turp adhurimi i zyrtarëve që mbreti Zog e nxiste me të gjitha mjetet për të arritur te kulti i tij. Ky ishte kulti i monarkut të parë shqiptar, një ëndërr tjetër e keqe e mbetur prej makthit shumëshekullor otoman. Sepse ndërsa për lajkatarët ai ishte mbreti i parë i shqiptarëve (gjë për të cilën sipas tyre ata duhej veçanërisht të mallëngjeheshin), për Nolin ai s'ishte veçse një hije e sulltanit turk.

*Se ç'u rahatohet mileti,
Se sulltanin prapë e gjeti,
Se, që kur e humbi, s'fjeti.*

Kurse për Migjenin ai s'ishte veçse një «idhull i rrëzuar» nga ata qindra idhuj pa krye që duheshin shembur përgjithmonë.

Migjeni e di se sa më i madh të jetë kulti i sunduesit në një vend, aq më e vogël është liria e vendit. Një gjeometri e pamëshirshme e bën të qartë se nuk ka vend për të dyja. Por Migjeni e di, gjithashtu, se për një vend të vogël barra e kultit të personit është dyfish e rëndë e tragjike.

Krijimi i kultit ndihmohet nga hapësirat e mëdha, nga mosshfaqja, enigma, mosnjohja. Por në vendet e vogla, ku hapësirat janë të ngushta, ku pothuajse s'ka të fshehta ngaqë gjithkush njih gjithkënd, në këto vende, pra, mungon ajo amnezi e domosdoshme që krijon misterin, dhe të parët që do të qeshin me sunduesin e porsashpallur do të

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

jenë njerëzit e lagjes, shokët e shkollës e të kafenesë, që ia njohin aq mirë edhe cilësitë, edhe vëset. Mirëpo qyteti i lindjes së tiranit s'është larg qytetit fqinjë dhe ky i fundit s'është veç dy hapë larg kryeqytetit, kështu që mungon hapësira që do të mjegullonte faktet e do të shuante të qeshurën ironike.

Kjo bën që tirani i vendit të vogël të tërbohët. Me terror ai kërkon të krijojë mjegullën, enigmën, amnezinë, këto pudra të domosdoshme për kultin. Dhe meqenëse nuk i krijon dot, atëherë mpreh hanxharin.

Ja, i pamëshirshmi Fan Nol, e ftoh keqas zjarrminë e monarkistëve duke u kujtuar të gjithëve se mbreti vërtet është nga një zonë epike. por kjo është njëkohësisht krahina e shquar në Shqipëri për pastitçierë endacakë. Ai shkruan:

*Ç'është ky sheqer-kësmet:
Hallvaxhinë e pamë mbret.*

Duke luajtur shkëlqyeshëm me shprehjen orientale «sheqer-kësmet» (shans i ëmbël, i bukur), poeti u kujton shqiptarëve se njeriu që është shpallur mbret august, mund të ishte fare mirë një ëmbëltor ambulant nga ata që vërtiten rrugicave ose pranë oborreve të shkollave gjatë pushimit.

Mbreti Zog tregohet i duruar. Është herët të mprehë hanxharin që më gjak e tmerr t'i detyrojë bashkëkohësit të harrojnë prejardhjen e tij aspak auguste.

Migjeni nuk e ka zënë në gojë asnjëherë monarkun në veprën e tij. As Poradeci. Noli e ka përmendur vetëm për keq. Ndërkaq marrëdhëniet e të treve me tiranin kanë qenë tejet të ndryshme.

Fan Noli ka qenë armiku i tij i shpallur në gjithçka, fantazma e tij e zezë, helmi i tij. Në përleshjen me të kishte fituar, e kishte përmbysur, e kishte dëbuar dhe kjo gjë me siguri i jepte herë-herë qetësi, e shëronte prej ankthit. Por sado të ngushtë ta kishte patur vizionin e gjërave, turbull duhet ta ketë ndier tmerrin që i shkakton përherë fitimtarit injorant mendja e ndritur e të mundurit. E kishte dënuar me vdekje në mungesë ose më saktë, të dy e kishin dënuar me vdekje njëri-tjetrin, njëri me një juri gjyqësore, me nene të kodit penal, me plumb e konop, tjetri me rrjetën e rëndë të vjershave. Dihet se në një dyluftim të tillë të tiranit me poetin është gjithmonë poeti ai që fiton, ndonëse përkohësisht mund të duket humbur. Noli e fitoi dyluftimin para kohe, në gjallje të të dyve (Zogu e humbi fronin më 1939). pa pritur kohën eterne, atë që është përherë e poetëve.

Disa herë që përpjekur ta afronte Lasgush Poradecin, këtë nosit sqimatar të poezisë shqipe, por nositi qëndronte larg. Merrej me qiejt e tij, me dashuritë, me ndërrimin e stinëve, yjet, vdekjen, pavdekësinë, duke u treguar shqiptarëve se ç'mrekullirë mund të bëheshin në letërsi me gjuhën shqipe. Universi poetik që ai kishte krijuar s'kishte të bënte fare me mbretërinë e zyrtë arkaike,

përbuzshëm ndahej prej saj, si për të pritur një kohë më të butë, çka zgjonte admirim te disa e një qortim te të tjerët. Mbreti Zog, si një pjesë e tiranëve, e kishte vështirë të kuptonte rrezikun e bukurisë. Së paku ky s'më nget, do të ketë thënë shumë herë me vete. Ndaj as unë s'kam pse ta ngas.

Mbreti me siguri nuk e ka njohur Migjenin. Mbase as e ka lexuar, veç në qoftë se ka parë raportin e censurës për ndalimin e tij. Por edhe sikur ta kishte njohur djaloshin e hajthëm nga ~~Andra~~, do t'i dukej më pak i rrezikshëm nga të tjerë, ai që në të vërtetë ishte kundërshtari më total i tij. Ndonëse nuk e kërcënonte drejtpërdrejt me shfronësim si Noli, (qershori i vitit 1924 kur poeti e kishte përmbysur tiranin ende e tromakste në gjumë), ndonëse nuk e sfidonte tërthorazi si Poradeci, që e kishte krijuar ndërkaq fronin e tij në mbretërinë e poezisë, Migjeni ishte shkrimtar që e rrezikonte më vdekshëm nga të gjithë. Sepse ai nuk synonte vetëm fronin, institucionet e rrangallat e tjera të regjimit, ai synonte tabanin mbi të cilin mbështetej ky regjim; mjerimin, injorancën, moralin, dogmat, maskat, idolet, gjithçka.

Sikur t'i njihite mirë që të tre, e kryesorja, sikur ta kapte saktë artin e fjalës, monarku do të kuptonte se nga mallkimet apokaliptike të Nolit mund të mos pësonte gjë (a s'kishte plot pesëmbëdhjetë vjet që ai veç e mallkonte?), e aq më pak mund të dëmtohej nga mospërfillja elegante e Poradecit. Kurse nga gërryerja e përgjithshme, e

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

ditpërditshme e Migjenit ai do të mbetet shumë shpejt pa fron, pa mbretëri, pa histori, pa asgjë.

Të tillë shkrimtarë të tipit të ri po vinin, për fatkeqësinë e tij e të mbretërisë së tij, në letërsinë shqipe.

Ata ishin të tre, ndonjëse në mënyra të ndry-
shme, shkrimtarë të tipit të ri. Ç'prej disa ko-
hësh, letërsia shqipe kishte nevojë për ta: Skle-
 roza që e kërcënonte këtë letërsi ishte një sëmu-
 ndje e njohur e herëpashershme, që e kishin pë-
 suar e do ta pësonin letërsitë e të gjitha vendeve.

Letrat shqipe prisnin me ngut ardhjen e
 shkrimtarëve novatorë, ata që do të thyenin ru-
 tinën, që do të zgjeronin venat e saj të ngushtu-
 ara, që do të shkatërronin klishetë parazitare, që
 do t'u rikthenin fjalëve lirinë e humbur, së fundi
 që do të vinin në gjunjë aradhën e medickërve,
 këtë ushtri të pafundme, të palodhshme që herë-
 herë ngjante e pamposhtur në monotoninë dhe
 hirnosjen e saj.

Në ato vite, ashtu si përgjithësisht në të gj-
 tha kohërat e në të gjitha vendet, flitej pak për
 luftën midis artit të madh e mediokritetit, kësaj

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

lufte të egër, totale, ku ky i fundit, mediokriteti, ka patur po atë mungesë rrezikimi, që ka shkretëtira përballë lulëzimit. Por edhe kur flitej, ashtu si kudo në botë edhe në Shqipëri, zotëronte ai vizion optimist e romantik që e quante të pashmangshme fitoren e artit të madh mbi artin mediokër. Ky vizion ngushëllues, që vazhdon të zotërojë ende sot, është, për fat të keq, fare i pasaktë. Ai është i pasaktë sepse ne dimë fitoret e artit të madh por nuk kemi asnjë dijeni për humbjet e tij. Dhe e kundërta: nga arritjet e artit të madh ne i marrim me mend humbjet e mediokritetit, por ndërkaq nuk dimë asgjë për fitoret e tij, që ndonëse anonime, pa emër, pa histori, duhet të ketë qenë gjithashtu kolosale.

Pra, ne nuk dimë asgjë nga ajo që mund të ketë ndodhur në zonën e hijes, në kaosin e zymtë primordial, ku ndeshja është zhvilluar heshturazi, pa dëshmitarë e në gjysmëterr.

Por ndërsa ne nuk e dimë, krijuesit e mëdhenj e kanë ndier pa përjashtim, në shkallë të ndryshme, kërcënimin e kësaj *ahistorie*, vrimë e zezë thithëse që i ndjek gjatë gjithë jetës.

Migjeni, ndonëse tepër i ri, duhet të ketë ndier se ç'rrugë të rrezikshme po i hynte. Nga dy novatorët e tjerë të mëdhenj, Noli e Poradeci, vetëm ky i fundit botohej e adhurohej, sepse tjetri që i ndaluar. Nuk mund të parashikohej se çdo t'i ndodhte Migjenit po të arrinte të botonte veprën e tij. Kishte mundësi që ndërsa me «Vargjet e lira» t'i lante hesapet shteti; (gjë që edhe në një-

farë mase u bë), «Novelat e qytetit të veriut» mund t'u lihej si pre mediokërve, të cilët, më mirë se shteti ndoshta, më pamëshirshëm e më pa shpresë, do ta varrosnin.

Migjeni ishte novator dhe si i tillë do të kishte fatin e një novatori.

Të tre ata ishin novatorë sipas një mënyre të veten, sepse secili sipas një mënyre të veten vendosi një raport midis tij dhe kohës, midis artit të tij dhe artit shqiptar.

Noli solli në letrat shqipe poezinë filozofiko-politike, në kuptimin e madh e të mirëfilltë të fjalës. Poet e njëkohësisht personazh legjendar i saj, ai krijoi një poezi politike të madhërishme si rrallëkush në letrat evropiane. Kryeministri më i kulturuar evropian, në vendin më të prapambetur, ai e këndoi fatin e tij të zymtë pa kurrfarë sentimentalizmi e snobizmi, me nota epike që ngjanin sikur vinin drejt e nga kohërat antike greko-iliriane. Ai nuk shkruan kujtime si shumica e burrave të rrëzuar të shtetit, nuk përlligj vepri-met e tij, nuk bën moral. Ai ka disa fantazma e disa dilema që e trazojnë ende. Mos qe treguar tepër i butë me të keqen? Mos duhej që Krishti të kishte në dorë edhe kamzhikun? Apo ndoshta ishte më mirë kështu, largimi nga pushteti pa lyer duart me gjak?

Ndryshe nga Noli, Lasgush Poradeci e realizonte largimin e tij nga tradita, shtampat dhe bragashat shqiptare me tërheqjen e tij imperiale në zonat e paarritshme për të tjerët. Poezia e tij

ka një frymë emancipimi të paparë. Në botën ballkanase e veçanërisht atë shqiptare, të vulcitur nga kulti i mashkullit, nga «lisi i gjakut», nga arma, triumfi dhe zija për meshkujt, Poradeci ngre një kult të ri, atë të femrës e të dashurisë. «Dashuri, heu mall i ri!» shpall ai në formë manifesti. Asnjëherë në Shqipëri e ndoshta në krejt letërsinë moderne të Gadishullit Ballkanik femra dhe dashuria nuk qenë kënduar me aq finesë e përkushtim. Një përndritje suverene, një luks i lodhur, e përshkon tejmbanë këtë poezi, dhe kjo nuk është pak, kjo zbutje e ky ton i ri në vendin ku shpesh për të përshëndetur një grua përdorej formula: «si je burrneshë?»

Ndryshe nga dy të parët, Migjeni e ndan veten e tij nga epoka, me anë të rrugës më të vështirë: duke qenë i ngjitur me të, Ai, siç e shpall vetë, ka qejf të zhgërryhet në baltërat e kohës, të përshkojë tejmbanë ferrin e saj. Është kurthi më i madh për një shkrimtar kur ekrani tepër i afërt i ngjarjeve, pasioni dhe anësia mund t'ia sigurojnë militantizmin, por t'ia zbehin vizionin e madh artistik. Madhështia e Migjenit qëndron pikërisht në atë që edhe duke qenë në terr e në baltë, nuk e humbet asnjëherë atë vizion. As grija e jetës së përditshme, as konkretësia e ngjarjeve, së fundi, as pasioni i tij, nuk e zhveshin veprën e tij nga ai thesar i pacmuar që është universalizmi.

Të tre shkrimtarët e mëdhenj të epokës mund t'i përfytyrojmë (dhe kemi arsye për këtë),

si të vendosur në tri zona: në zonën qiellore, Poradecin, në një zonë mërgimi, njëfarë purgatori, Nolin, dhe në ferrin e ditëve të zakonshme, Migjenin.

Asnjë referim nuk kanë këta tre shkrimtarë për njëri-tjetrin, thua se edhe fizikisht jetojnë vërtet në tre lartësi. Që s'janë takuar kurrë, ajo dihet, por çka është vërtet e habitshme është krijimi i përshtypjes se nuk e kanë lëxuar kurrë njëri-tjetrin.

Në atë kohë në shtypin letrar shqiptar shpeshherë shfaqej shpresa se ndoshta në letërsinë shqipe do të vinte më në fund një gjeni, një Dante, një Shekspir ose një Gëte. Ishte një ëndërr që ndonëse pakëz e guximshme, ngjante gjithsesi e mundshme për kombin ku gjithçka mund të ngjante e tillë në mëngjesin e natës pesëqind-vjeçare.

Kur vitet kaluan dhe mund të gjykohej gjakftohtësisht edhe për këtë ëndërr, u bë e qartë se asnjë prej tre shkrimtarëve të mëdhenj shqiptarë të fillimit të shekullit XX nuk e kishte plotërinë e gjeniut. E, megjithatë, te secili prej tyre, ku më pak e ku më shumë, mund të gjeje rrëzë-llima gjeniale. Ngjyrimet danteske te Migjeni, furinë shekspiriane te Noli dhe serenitetin gëttian te Poradeci. Kështu që, ndonëse veç e veç s'mund të quheshin gjeni, të tre së bashku, qiellori Poradec, mitiku Nol dhe infernali Migjen, e përbënin një gjeni të plotë.

Ata e ndanë të tre kurorën me gjemba të shkrintarit të madh, thua se e ndien që, në një vend si Shqipëria, ajo kurorë ishte tejet e rrezikshme po t'i mbetej njërit.

Ashtu si mbretëria e tij, vetë Zogu ishte një tiran defensiv, ngaqë, përveç arsyeve të tjera, ishte ende i ri, pra ende pa pleqërinë e tij, pjesën më mortore të një tirani. Por pleqëria nxinte përpara dhe ata duhej të ishin të përgatitur për të si për një dimër të vështirë. Sepse, sipas një shkallëzimi të njohur, bashkë me vitet do të shtoheshin zymtia, egërsimi dhe krimet. Dhe dihej se midis pasioneve të një tirani të plakur, xhelozia për «shkrintarin e madh» ishte një ndër ato që bëheshin përherë e më zotëruese.

Nga të tre poetët, raportet e monarkut me Nolin ishin më të qartat. E dinin të gjithë që pas çdo përpjekjeje për ta blerë, orvatej ta vriste, e

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

pas çdo dështimi të vrasjes, orvatej prapë ta blinte, e kështu vazhdonte ky makth për të dy (në rastin e Faik Konicës e kishte arritur një zgjidhje kompromisi). Pas takimit e bisedës së tyre të vitit 1929, të fshehtë e së cilës e morën me vete të dy në varr (ç'nuk do të jepja të merrja vesh se ç'folën mbreti me ministrin e tij, shkruante Noli), Faik Konica, ky grindës i pashoq, ai i cili më 1913, fill pas themelimit të shtetit të shumëpritur shqiptar, kishte vrapuar në Shqipëri, jo për të bërë gjë tjetër, por për t'u grindur për vdekje qysh në takimin e parë me kryeministrin dhe themeluesin e shtetit, e për të vazhduar pastaj serinë e grindjeve hōmerike me të gjithë kryeministrat e presidentët, duke përfshirë edhe mbretin, e duke përfshirë madje edhe mikun e tij Fan Nolin, me të cilin pas çdo pajtimi, shpëjtonte të armiqësohej përsëri, Faik Konica, pra, dukej se më në fund ishte qetësuar. Kishte gjetur një formulë të re paksa të çuditshme: mbretin ta shajmë brenda përbrenda shtetit, por jashtë ta mbrojmë, i binte lirës në orët e mērzisë në sallonet e ambasadës në Uashington, dhe askush nuk e dinte ç'bluante në kokë. Ndërkaq, në gjyqin që po bëhej në Vjenë kundër një atentatori tjetër të mbretit Zog, që e kishte qëlluar sovranin duke dalë nga opera, avokatët përdornin si argument mbrojtjeje për atentatorin, artikujt e mëparshëm plot helm e tallje të Konicës kundër sovranit. Por, si njëri si tjetri, bënë sikur nuk e vinin re këtë. Epilogu i këtyre raporteve paradoksale, do të ndodhte në

vitin 1942, kur as njëri s'ishte më mbret e as tjetri ambasador, dhe kur mbi arkivolin në të cilin, nën muzikën e Vagnerit, qe shtrirë Konica i vdekur, mbërriti nga Londra një kurorë e papritur, ajo e ish-mbretit (ishte e kuptueshme që për atë kurorë i vdekuri nuk mund të jepte dot shpjegime).

Me Lasgush Poradecin vazhdonin të njëjtat marrëdhënie si midis fantazmash. Secili bënte sikur nuk e shihte tjetrin.

Sa për vjershën programatike «Zog i qiejve», me të cilën Lasgush Poradeci kishte shpallur sovranitetin e tij në qiell, në kundërshtim ndoshta me Zogun e dheut, d.m.th. mbretin Zog, edhe atë sundimtari kishte bërë sikur nuk e kishte vënë re. Ose ka thënë me vete: le të sundojë në qiell si gjithë të marrët. Mua më mjafton toka.

Por veç kësaj zgjidhjeje të përkohshme, për Poradecin mbetej ndoshta edhe një zgjidhje tjetër, më e vonë, atëherë kur tirania të ndihej më e fortë. Atëherë mund të ishte tamam koha që ai të paguante atë «vllësimin» e tij. Do të gjendej një mënyrë për të zbritur zogun e qiejve, atë që kish...
te shkruar:

*Më pat lindur vendi i zotit,
E bëj punën e njeriut.*

do të gjendej, pra, një çark për ta kapur e për ta mbyllur në kafaz.

Kaq shumë notonte në erë kjo ide, sa që kur i

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

famshmi ministër i Kulturës e risulmoi poetin më 1946, me një vjershë të botuar qysh më parë, akuzazë e tij në vargje ishte formuluar pikërisht kështu:

*Të blenë me para o zog liqeri,
Të futën në kuvli që të këndosh.*

Ishte një rast i rrallë kur shpallej si e vërtetë një gjë që s'kishte ndodhur, por që kishte qenë realitet në ndërgjegjen e shumëkujt, ndoshta pikërisht në ndërgjegjen e atyre që, me sa duket, do të bënin këtë gjë, po të kishin qenë në vendin e poetit.

Por kjo nuk ishte e vetmja rrugëzgjdhje. Për të vrarë një poet nuk është asnjëherë vështirë. Një nga mënyrat, ndoshta më e sigurt, mbeteshin prapë bashkëkohësit mediokër, kjo aradhe ndëshkimore e pashoqe, që më mirë se kushdo mund ta mbyste poetin duke e rrethuar me mizerjen gri të ditëve, me shurdhëri e baltë. A nuk e kishte parashikuar vetë poeti këtë në vargun e përzishëm e plot pikëllim: «Vdiq nëpërka pikëlore ndaj blatishtë e shkretëtirtë»?

Nga tre të mëdhenjtë, Migjeni ishte ende i pashfaquri. Gjer në fund civil, ai ishte i vetmi që s'kishte raporte plumbi ose helmi me diktatorin, por raporte të reja civile. Migjeni ishte i pari shkrimtar i shquar shqiptar që goditej nga një armë e re, banale në pamje, por e vdekshme si asgjë tjetër: censura.

Për Nolin, Konicën, Poradecin censura ishte

aq e papërfytyrueshme, sa ç'ishte për kreshnikët e eposit shqiptar vrima që u hapi befaz në trup plumbi i armës së zjarrit, në epilogun e eposit. Prej asaj vrime ata u shqyen gazit në fillim, pastaj ndien dhimbjen, u dëshpëruan dhe me sokëllima e braktisën dheun për të zbritur në guva, ngaqë e kuptuan se epoka e tyre kishte marrë fund.

Nuk mund të thuhet saktë se çdo të ndodhte, por pak e shumë i këtij lloji pritej të ishte reagi-mi i «luanëve të letrave shqipe» ndaj kësaj arme të re tinzare. Do të plasnin me siguri buja e skandale të mëdha, mallkime e sokëllima që dhe pa të s'kishin qenë të pakta.

Migjeni e priti goditjen e censurës me qetësi të plotë. I ndërgegjegjshëm për natyrën e artit të tij, ai e kuptoi se ajo armë ishte për të, i shkonte si të thuash atij, ndaj s'kishte arsye as të habitej, as të vinte kujën. Si ta parandiente këtë, kishte shkruar më parë vargjet:

*Na të birtë e shekullit të ri,
me hovin tonë e të ndezun peshë,
ndër luftra të reja ke me u ndeshë
e për fitore kem' me ra fli.*

Nuk bëri, pra, asnjë përpjekje për të çliruar librin, as deklaratë e protestë. Por nuk bëri, gjithashtu, asnjë modifikim në artin e tij. Përkundrazi, ai erdhi e u zymtua edhe më. Dy vargjet mbyllëse të vjershës «Rezignata», një ndër të fun-

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

dit që shkroi, ishin si qëndizma mbi një cohë ceremonie varrimi:

*Kah rrugët janë të shtruese me ferra e
rreth të cilave shihen
varret të shpëlamë me lotë e të marrët
që zgërdhihen.*

Ndihej menjëherë që Migjeni bëhej gati të mbante pjesën që i takonte nga kurora treshe, kjo regjencë e poezisë, që si çdo regjencë ishte në pritje të një sovranit të letrave shqipe.

Por ky sovran ose ky gjeni i ëndërruar nuk kishte vend në një mbretëri tiranike si Shqipëria. Monarku Zog, siç e kishte portretizuar vetë ministri i tij Konica, «urrente të gjithë ata që kishin njëfarë vlere, qoftë kjo kulturë, fis, pronë apo aftësi të çdo natyre». S'ishte e vështirë të merrej me mend se urrejtja apo zilia auguste do të binte në çdo rast mbi gjenin e vetmuar.

Dihet se në një regjim tiranik shkrimtari i madh i vetmuar është njëlloj si druri që i kanë vënë shenjën për t'u prerë. Vetë shkrimtari, ende pa e vënë re shenjën, që të tjerët e kanë pikasur prej kohësh, fillon e vuan nga një ndjenjë faji. Në fillim e turbullt, si ankthi i njeriut që duke qenë në gjumë ndjen të keqen që i përgatitet, ndjenja e fajit sa vete rritet bashkë me famën e tij.

Ka kapërcyer fazë pas faze atë që dukej e pakapërcyeshme. Ka paguar taksën për të qenë

shkrimtar, por minimumin e taksës për të qënë shkrimtar i madh, e aq më tepër shkrimtar i madh i vetëm. Ka ecur midis shtetit diktatorial dhe kolegëve të tij mediokër, si midis Shilës e Hariblës (oh, këta të fundit, kolegët mediokër, që ishin përherë zgjuar, madje edhe atëherë kur shteti mund të dremiste pak). Në orët e pushimit të dhimbjes, e ka ngushëlluar veten me mendimin se nën diktaturë lindnin nganjëherë vepra të mëdha, ashtu siç thuhej se nga trysnitë e kobshme krijoheshin diamantët. Por ngushëllimi s'ka vazhduar gjatë e zakonisht ka përfunduar me shfryrjet: në djall të venin veprat, të vogla a të mëdha qofshin.

Ka mposhtur joshjet e njëpasnjëshme të privilegjeve, posteve, nderimeve, duke mos i refuzuar bujshëm për të mos e acaruar diktaturën, por duke mos i dhënë ndërkaq asaj asgjë si shpërblim. Ka përballuar kërcënimet e para, disi të mjegullta, por që ngjajnë edhe më të frikshme pikërisht ngaqë janë të mbështjella me paqartësi. Ka përballuar kërcënimet e dyta, më të hapëta e më brutale. Pastaj ka ardhur ajo që pritej, goditja e parë, e hidhur si çdo goditje e parë por që bashkë me zinë i ka sjellë për çudi jetës së tij një shkreti mospërfilljeje e sereniteti shurdh. Por pas kësaj i ka ardhur goditja tjetër, në një kohë e një vend ku s'e priste, që ia ka humbur drejtpeshimin krejt. Pastaj i ka ardhur goditja e tretë, që e ka kujtuar fatale, pas së cilës ka pritur rrëzimin.

Kjo është koha e parapëlqyer e diktaturës, për të bërë jo rrëzimin, por joshjen e fundit, atë

më të rrezikshmen, ngaqë i ofrohet shkrintarit në pushimin midis terrorit, atëherë kur shpirti është i vrarë dhe mendja s'sheh dritë kurrkund. Është ora e trishtë kur brenda tij krenarisë ia zë vendin përdëllesa dhe muzgu ia ndryshon të gjitha përmasat e gjërave. Në qoftë se ai i qëndron edhe kësaj prove të fundit, atëherë kambana ka rënë për të dhe «vdekja është paralajmëruar», veç në këtë rast, thikat nuk i mprehin dy kasapë vrasës, por një shtet i tërë.

Për ironi të fatit, pikërisht në kohën kur ai e ndjen veten në buzë të greminës, shumë njerëz thonë: lum ai, është aq i njohur sa diktatura s'ka ç'i bën. Ka në këtë gjykim edhe zili, edhe qortim. Zili për statusin e tij të veçantë, qortim se me atë status ai mund të bënte diçka më tepër për kombin e vet.

Ai e di atë gjykim ashtu siç e di, ndoshta më mirë se kushdo, se diktatura vërtet s'ka ç'i bën. Me këtë «s'ka ç'i bën», nënkuptohet në radhë të parë burgimi. Kuptohet që derisa burgu përjashtohet, as që mund të bëhet fjalë për dënimin e skajshëm, me vdekje. Mirëpo rrallëkush e mendon që pikërisht përjashtimi i burgut nga jeta e tij, është dhe një nga kyçet e tragjedisë së tij. Ai është zhveshur nga shansi që e kanë mijëra të tjerë. Burgu për të është një luks, një oaz i ëndërruar. Madje dhe njerëzit e diktaturës, në përgjimet e tyre të shumta, kur të jenë ndeshur me fjalën «burg», që ai vetë ose miqtë e tij e kanë shqiptuar, do të kenë qeshur me ironi: ha, ha, burgu,

kujton se jemi aq budallenj sa të na i hedhë. Dashka edhe burgun, pa le, që t'i shtohet lavdia e mallkuar. Ç'i pangopur!

Ai i di të gjitha këto. Ai e di që e ka humbur shansin e burgut, këtij zakoni të vjetër të mirë, dhe se pikërisht për shkak të lavdisë (të mallkuar, vërtet), nuk ka zgjidhje tjetër veç të rrëzohet menjëherë nën dhe.

Tani s'i mbetet veç të mendojë llojin e vdekjes që i përgatit diktatura: helmin në filxhanin e kafesë, përplasjen e makinës ose thikën e një gjoja të dehuri të shkalla e errët. Nga që është marrë gjithë jetën me shkrime nuk e ndalon dot trurin të mendojë nekrologjinë, madje dhe stilin plot pikëllim të saj.

Është ora kur, ashtu si shumica e njerëzve në prag të rrëzimit, ai përpiqet edhe një herë të gjejë se ku e ka hedhur hapin e gabuar. Gjatë përsiatjes së trishtë qëllon që e gjen më në fund gabimin fatal: s'duhej ta kishte lënë veten të bëhej shkrimtar i madh vetmitar. Duhej të priste të tjerët, të frenonte talentin e tij, t'ia merrte frymën, ta mbyste po të qe nevoja pa mëshirë, gjersa të mbërrinin të tjerët.

Por të tjerët kanë vonuar dhe e kanë lënë vetëm.

Atëherë ai bën një zbulim të ri akoma më të frikshëm: të tjerëve nuk u kishte munguar ndoshta talenti i madh, por ata s'e kishin lënë të shpërthente, e kishin flijuar, e kishin gjymtuar, e kishin prishur pra vetë atë talent për hir të... mbijetesës.

Ishin treguar, pra, më të zgjuar se ai, ndaj tani do të rrinin e do të bënin sehir (siç bëjnë sehir nga dritaret e ballkonet, në një shesh të shkretëtë të Palermos), njeriun që shkon drejt humbjes.

Në çastet para mbarimit, atëherë kur mendja ndodh që fiton një kthjellim të fundit, e kupton se veç nënshtrimit ka patur një shans tjetër shpëtimi, një shans të vetëm: flakjen e kurorës së shkrimtarit të madh. Ndoshta dhe e ka menduar më parë, ndoshta dhe ka shfryrë kundër saj: kurorë e mallkuar!, por vetëm tani e kupton se edhe po të donte, atë kurorë nuk e hiqte dot. Ashtu si në një veprim të ngadalësuar në ëndërr, koha për ta hequr atë kurorë nga koka e për ta flakur përdhe, duhej të zgjaste së pakut dy-tre vjet.

Sepse nuk mjafton një deklaratë modestie, një shpallje madje e bujshme se ti nuk je shkrimtar i madh, se s'ke qenë kurrë, se ky nuk ishte veçse një keqkuptim, një halucinacion kolektiv, një intrigë qëllimkeqe etj., etj. Nuk mjafton, pra, të thuash se edhe në qoftë se ke patur ndonjë shkëndijim gjeniu, ajo që një rastësi dhe i përket krejtësisht së kaluarës, kurse prej kohësh ti e ke humbur gjithçka, je bërë mesatar, madje më tej se mesatar, për të mos thënë je budalla-llepsur, sklerotizuar, idiotizuar.

Por kjo nuk mjafton. Duhet diçka tejhamletiane, (pra, diçka më e thellë se loja e çmendurisë së Hamletit), për të bindur diktaturën se je penduar vërtet. Ajo mund të bindet për këtë jo nga deklaratat, por nga provat. Pra, duhet që

jo të sillesh keq, por të shkruash keq, varfër, zbeh-të, përhimshëm, me një fjalë të bësh atë që ke urryer më shumë në jetë: të mediokrizohesh.

Kjo fjalë është e magjishme për diktaturën. Ajo do të psherëtitjë e lehtësuar: më në fund e kuptoi ç'duhet të bëjë. Tani le ta lëmë t'i hapë varrin vetes dhe le të bëjmë sehir si do të zhbëhet mu në sytë tanë. Tre-katër vjet dhe kjo punë (ky varr) merr fund.

Ky do të ishte rrethi i fundit i ferrit dantesk për shkrimtarin. Dhe për këtë ai duhet t'i jetë mirënjohës diktaturës.

Mirënjohës ai duhet t'i jetë në të gjitha rastet. Mirënjohës ngaqë botohet, çmohet, thirret në pritjet qeveritare? Pa dyshim, por kjo s'është kryesorja. Ai mund të mos çmohet, të mos thirret në pritje qeveritare, të mos botohet (madje të ndalohet), dhe prapë të jetë mirënjohës.

Pse? Përgjigjja është e qartë: sepse është lënë gjallë, jeton. Por edhe kjo nuk është absolute. Atij mund të mos i lihet as ky shans, pra mund të vdiset e prapë të jetë mirënjohës. E tani, pse? — mund të pyetet për herë të fundit. Përgjigjja është e thjeshtë: për fëmijët.

Vetëm një mrekulli mund ta shpëtojë shkrimtarin e madh nga ky fatalitet. Në këtë rast, ky shkrimtar, që vjen nga zona e hijes, ky ex, nën e mbinjeri njëkohësisht, nuk pret këshilla nga askush e nuk pranon moral nga askush.

Ai është tepër, tepër i lodhur.

Në dhjetor të vitit 1937 me vaporin që bënte rrugën Durrës-Bari, Migjeni u nis për t'u kurruar e ndoshta pastaj edhe për të studiuar për letërsi, në Itali. Nga kjo rrugë ai nuk do të kthehej më.

Ishte hera e parë që largohej nga Shqipëria nëpërmjet detit, në këtë drejtim. Gjer tani kishte udhëtuar jashtë shtetit kryesisht nëpër tokë dhe në trojet që i përkisnin dikur Perandorisë Bizantine. Kurse tani po shtyhej në pjesën romake...

Çdo shqiptari të kultivuar, oë do ta bënte në atë kohë këtë rrugë, do t'i kishte shprehur shatjetër diçka nga historia ose së paku diçka për perandori, trysninë e të cilave ndur midis tyre, e kishte provuar. Ajo trysni kishte lënë gjurmë në psikikën e saj, ishte trashëguar

shekuj, për të mbërritur gjer në kohët moderne.

Dy poetët më të mëdhenj të Rilindjes shqiptare, Naim Frashëri e Jeronim de Rada, i kishin ndarë, si të thuash, në poemat e tyre, këto dy rrafshë perandorake. Tek i pari, Frashëri, ndihet toka, ranishtet e pafundme, pluhuri dhe sidomos shkretëtirat e Lindjes, që ai i kishte përshkruar aq mjeshtërisht si për t'u kujtuar shqiptarëve se nga u kishin ardhur fatkeqësitë. Në peizazhin poetik të të dytit zotëronte deti, bluja mesdhetare, lumbardhat dhe kambanat, një botë që shqiptarët desh e kishin humbur.

Migjeni po largohej nga vendi i tij nëpërmjet detit Adriatik, një ndër më të bukurit e botës, por që në atë vit, më 1938, qe zymtuar si rrallë ndonjë det nga egërsimi fashist.

Nuk është e rastit që në shënimet e tij për këtë udhëtim Migjeni e kujton Perandorinë Romake, këtë referim të vazhdueshëm të fashizmit, që përpiqej ta kthente në një fantazmë frymëzuese. Por Migjeni kujton diçka më tepër: si për t'i hedhur një dush idilit të miqësisë që sa vinte rritej midis dy vendeve (dushi i ftohtë bën pjesë përherë në makinën e tij krijuese), ai kujton diçka më tepër se ç'duhet, dhe pikërisht armiqësinë mortore midis romakëve dhe ilirëve, stërgjyshërve të shqiptarëve. Është pa dyshim një kujtim krejt i papëlqyeshëm, festëprishës, siç janë zakonisht zilet e alarmit midis një idili.

Është hera e parë që ai largohet nga vendi i tij, jo më si student por si shkrimtar. Dhe vizioni

i tij tashmë është fare i ndryshëm nga herët e tjera. Në horizont kanë humbur kambanaret dhe minaret e Shkodrës, më pas prapa ujërave të detit kanë humbur malet e hirta dhe tani Shqipëria është vetëm në-trurin e tij. Por edhe atje ajo është në formë të dyzuar. Është ajo vetë, realja, me qytetet katundare, mjerimin, fatalitetin, ëndrrën ose më saktë makthin e saj, dhe janë dy librat e vegjël të tij, dy librat e tij të pabotuar ku janë përmbledhur tërë jeta, tërë mendimet e përsiatjet e tij për këtë vend.

Do të ishte vallë djep e njëkohësisht varr i tyre? Apo do të kishte një zgjidhje tjetër, një zgjidhje shpërthyesë, e stuhishme, tërmetore, motive aq të shpeshta në veprën e tij?

Pyetja torturuese e ka munduar gjatë. Sëmundja ka ndërhyrë në jetën e tij me ngulm, duke u përpjekur të vërë në kontroll penën e tij, të diktojë klimën, ngjyrimin e përzishëm, deri ritmin e frazave. Pa dyshim që ka ndikuar në të gjitha këto kjo perde që mund të binte papritur, por asnjëherë ajo nuk shkakton tek ai panik, mospërfillje, cinizëm, egërsim, ose të kundërtën e tyre përkëdhelje, filozofi të lirë, delir madhështie etj. Dhe gjithë kjo rezistencë e brendshme e tij realizohet falë vetëdijes së shkrimtarit të madh, që ai e ka si rrallë kush.

Në senatoriumin San-Luigji të Torinos kur e ndien se ditët i ka të numëruara, gjithçka tek ai merr formë testamentiale. Në tre rreshtat e fundit që shkroi, përpara se t'i fillonin krizat e të

binte në koma, prej së cilës nuk do të përmendej më, për herë të parë në veprën e tij përmend emrin e Skënderbeut.

Ç'ishte kjo përmendje e vonë, në kohën kur sytë po i erren dhe muzgu po bie?

Pa dyshim një përpjekje për një bilanc të fundit e shtyrë përherë nga vetëdija e krijuesit të madh.

Nuk dëshiron të vdesë pa shkruar diçka për Heroin Kombëtar të popullit të vet. Nuk e ka përmendur emrin e tij gjer tani, me siguri, si reagim ndaj gjithë tradicionalistëve reaksionarë, që kishin bërë abuzime të mëdha me atë emër e ndaj vetë mbretit Zog, që për ironi të fatit, e shpallte veten vazhdues të kurorës(!) e të veprës së Skënderbeut.

Por tani, në mbarim të ditëve të tij, kur optika e gjërave i ndryshon me orë, e ndien se shkrihtarit të madh nuk i lejohet që për shkaqe pasioni e polemike të bjerë në provokacion, duke u bërë shurdh ose duke hequr dorë nga motivet e përdhosura prej të tjerëve. Shqipëria nuk është vetëm ajo që duket, por edhe ajo që s'duket, ashtu si shqiptarët nuk janë vetëm ajo popullsi që jeton aktualisht, por edhe breza të tërë që prej kohësh janë nën tokë (madje këta janë më të shumtët), dhe aq më tepër, ata që do të vijnë, që janë akoma më të shumtë. Dhe ai, si krijues i madh, u përket të gjithëve dhe dëshmon dhe kumton për të gjithë. Kështu, pavarësisht se të tjerët kanë abuzuar me kujtimet historike, me legjendat, delirët

e fantazmat e mëdha të këtij populli, nuk është rruga më e mirë braktisja e tyre, por përkundrazi hetimi sa më i thellë e në mënyrë të re i gjithçkaje.

Por tani që s'i mbetet më kohë për të sqaruar mungesat, merr penën dhe, duke mbledhur energjitë e fundit, shton në veprën e tij emrin e njeriut që e mishëronte vërtet Shqipërinë e përjetshme, njeriun me dy fe si ajo, me dy emra si një pjesë e shqiptarëve, së fundi njeriun që si një luan i dëshpëruar qe sjellur e turrur midis dy kontinenteve për t'i gjetur Shqipërisë vendin që duhej e për t'i dhënë historisë së saj kahjen që duhej.

I shkroi, pra, ato tre rreshta në prozë (fjalët e fundit ishin «s'flitet ma»), dhe ndoshta me një lehtësim të fundit nisi të shuhej, gjersa vdiq, fare i qetë, siç dëshmojnë të gjithë më 28 gusht 1938.

Vargu i Poradecit:

«Fluturoi dhe shtergu i fundit madhështor me shpirt të gjorë», do t'i shkonte kësaj vdekje tragjike, aq më tepër që, sipas radhës së moshës, Migjeni duhej të vdiste vërtet i fundit.

Por ai, në kundërshtim me radhën, ishte shtergu i parë që po i ikte.

I dyti, Noli, vdiq më 13 mars 1965 në SHBA dhe shtergu i fundit Poradeci vetë, gjysmë shekulli pas Migjenit, në një ditë të ftohtë, më 12 nëntor 1987, në Tiranë.

Vdekja e Migjenit u prit në Shqipëri si një shenjë tjetër e keqe në një kohë fatkeqësish. Du-

kej se ora e ligë kishte rënë për kombin shqiptar. Vendi ndodhej në prag të katastrofës. Parandihej një robëri e një zi e re, e cila nuk vonoi të pllakoste disa muaj pas vdekjes së tij, kur vendi u pushtua prej Musolinit.

Trupi i tij u varros në Tore Pelice të Italisë dhe për një kohë të gjatë qëndroi atje, gjersa Shqipëria e re, në shenjë nderimi për të, ia kërkoi eshtrat qeverisë italiane për t'i vendosur në qytetin e tij të lindjes, atij qyteti të Veriut, që ai i kushtoi disa nga perlat më të bukura të tij.

Një vapor e solli Migjenin nëpër po atë rrugë, që ai e kishte bërë kur kishte qenë gjallë.

Kishin ndodhur kaq ngjarje midis dy udhëtimeve. Po afronin vitet 60, kohë në të cilën Shqipëria do të shkëputej nga kampi socialist. Deti Adriatik, deti kryesor me të cilën Shqipëria kryente marrëdhëniet me jashtë, po shkretuhej për shkak të një bllokade të papritur.

Ç'prej mijëra vjetësh nëpër atë det kishin vajtur e ardhur nga brigjet italiane te ato shqiptare e anasjelltas udhëtarë nga më të ndryshmit: tregtarë, misionarë, peshkopë, legjionarë, piratë, konsuj, hierarkë fashistë, artistë kinemaje, prostituta, aventurierë, ushtarë. Tani në hapësirën e shkretuar po kalonin të vdekurit. Të dy vendet këmbenin eshtrat: Shqipëria po merrte një poet dhe pas tij disa intelektualë të shquar të saj, vdekur në atdheun e Dantes, Italia, ushtarët e vrarë gjatë luftës së fundit në Shqipëri.

Ishte një epilog i ngjashëm me ato të poemave antike.

Qysh në shkrimet e para, që u botuan për të fill pas vdekjes, ai u quajt një meteor në qiellin e letërsisë, krahasim i përdorur shpesh për shkrimtarët me jetë të shkurtër e ndriçim intensiv.

Pas heshtjes së viteve të para, u shkrua shumë për të, në radhë të parë në Shqipërinë e re, të cilën ai nuk arriti ta shihte, e pastaj në vende e gjuhë të tjera, ku u botua e vazhdon të botohet vepra e tij.

Duhet thënë se makina e kritikës letrare, siç ndodh shpesh në rastet e shkrimtarëve të mëdhenj, u gjet e papërgatitur dhe disi e vjetëruar për materien e tij të veçantë, të re e befasuese. Asaj iu desh kështu njëfarë kohe, sa të kryente brenda vetes riparimet e nevojshme, për të qenë në gjendje të merrej ashtu siç duhej me veprën e tij.

Studimi e zbërthimi i saj, që duhet pranuar

se nuk është aq i lehtë, është bërë disa herë në mënyrë të pasaktë, të turbullt e kundërthënëse. Qëndrimet ndaj atij vetë kanë qenë disa herë të skajshme, duke nisur nga ajo kritikë skematike që është përpjekur ta paraqesë me çdo kusht si shkrimtar tipik revolucionar, pararendës të realizmit socialist, gjer te kritika moderniste e cila është përpjekur ta shpjegojë një pjesë të veprës së tij sipas klisheve të saj.

Nga leximi e pastaj hulumtimi i gjithçkaje që njohim për të, ai shfaqet i plotë, i qartë e harmonik në tërësinë e vet. Në këtë rast duket me të vërtetë krejt i panevojshëm ai zell që kujton se mund ta pasurojë e ta bëjë më të përkryer një shkrimtar, duke i shtuar etiketa, qoftë të një drejtimi, qoftë të një tjetri. Këtu duhet thënë se nuk është vështirë të kuptohet se motivet e veprës së tij nuk e kanë burimin në ndonjë doktrinë apo sistem idesh, siç ka këmbëngulur kritika skematike, e aq më pak në zonat iracionale të ndërjegjes, siç janë rrekur të vërtetojnë modernistët.

Ai vetë ka lënë rrallë ndonjë shënim për artin në fletoret, një pjesë e të cilave humbën gjatë luftës. Por në «Novelë mbi krizë» e shpall fare haptas veten armik të papajtueshëm të «artit me recetë».

Është quajtur disa herë Rembo shqiptar, por asnjëherë s'ka qenë e qartë se ç'pjesë ka në këtë krahasim vdekja e parakohshme, e ç'pjesë ka zymtia e veprës së tij. Por në qoftë se nuk është

një Rembo, aq më pak është një Lermontov apo Klejst i maleve tona. Ai është thjesht Migjeni, i vetëmjaftueshëm për të qenë shkrimtar i madh shqiptar, një ndër më të shqetësuarit shkrimtarë evropianë të viteve 30, që jetoi dhe punoi në një vend e në një kohë të vështirë, tragjizmi i së cilës vulosi veprën e tij. Ajo është e paktë si vëllim, por me një tension të brendshëm të pazakonshëm. Në të, ashtu si në veprat e vërteta të artit, ndodh ajo dukuri e mrekullueshme kur biografia e shkrimtarit, përzihet, mpikset e shumohet nga mijëra e mijëra biografi të tjera njerëzish anonimë, dëshmia dhe drama e të cilëve nuk figuron në asnjë kronikë, enciklopedi apo histori të shtetit. Ajo zgjerohet për t'i gëlltitur e mbështjellë të gjithë ata dhe për t'u tkurrur pas kësaj përsëri, në mënyrë që t'i afrohet shëmbëlltyrës e përmasës së një jete njerëzore. Kjo dukuri, një nga më misteriozet në art, mund të krahasohet ndoshta me bymimin e tkurrjen e universit, ashtu si e shpjegojnë shkencëtarët.

Ai u gjet kështu midis kohëve e brezave njerëzorë si një medium që duhej të dëshifronte e pastaj të kalonte mesazhe nëpër kahje që ngjanin të pakalueshme. Për ta bërë këtë, përveç që duhej të ishte në gjendje të përhershme transi, atij i duhej të provonte atë vuajtjen e vazhdueshme të gjithë krijuesve të mëdhenj kur dyshojnë për moskuptimin e kumtit ose për mosdëshifrimin e saktë të tij.

Për të dhënë gjithë rrëmetin e kohës, i cili

disa herë ishte në lëvizje të ethshme e disa herë në gjendje të ngrirë, Migjenit iu desh të krijojë një gjeografi të gjerë, që shtrihet nga fushat kontinentale ku enden popuj të tërë, gjer te kullat malësore ku jeta duket se është ngurtësuar përgjithmonë. Atij iu desh të përdorë forma e teknika të ndryshme të shkruari, të gërshetojë lirizmin me epizmin, komiken me tragjiken, sarkazmën me groteskun. Atij iu desh t'u referohet miteve të vjetra e të reja të njerëzimit, nga kujtimet parabolike gjer te personazhet e kohës, artistët e kinemasë, boksierët e politikanët. Gjithmonë për të realizuar një vizion global të botës, çka do t'i siguronte veprës kumbimin universal, ai herë do të përzihej plot pasion në ngjarjet që përshkruan, e herë do të hiqej mënjanë, për të dëshmuar nga larg, si një kronist epik. Shpesh në prozat e tij të shkurtra ndihet romani, që është kalcifikuar, në pritje për t'u zhvilluar më tej.

Kudo në veprën e tij ndihet ndalimi i parakohshëm, ndërprerja. Ai vetë mund të mendohet si i tillë: i ndërprerë. Por ndërprerja e tij nuk ngjan e zakonshme përderisa ajo është ndërprerja e një uragani.

Frymëmarrja, ritmi, pulsi i shkrimtarëve të tillë si Migjeni është i qecantë. Dhe kjo është e kuptueshme. Ne njohim vetëm një lloj ritmi, atë të jetës njerëzore që vazhdon rreth 70 vjet, por nuk jemi në gjendje të parashikojmë se si do të ishin shumë gjëra në botë, duke përfshirë këtu edhe artin, sikur jeta mesatare e njeriut, të ishte

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

më e madhe p.sh. rreth 300 vjet, ose më e vogël, p.sh. rreth 10 vjet.

Shkrimtarët që dinë ose, së paku, e ndiejnë se do të vdesin para kohe, kanë një ngutje të tyren. Megjithatë, duhet thënë se duke qenë nën trysninë e një ritmi të përgjithshëm, ata pengohen në ecjen e tyre, në po atë mënyrë që pengohet prej turmës njeriu që shpejton më shumë se ç'duhet në një stacion pasagjerësh. Kjo duhet të jetë edhe vuajtja më e madhe e këtyre të përkohshmeve.

Ç'do të shkruante më pas? Ç'la pa bërë? Në ç'lartësi do të ngjitej? Këto pyetje, ndonëse të mbetura pa përgjigje, e në thelb të panevojshme, përsëriten, ashtu si shumë pyetje të tjera për njerëzit e mëdhenj që brezat e rinj dëshirojnë t'i kenë midis tyre.

Por për shkrimtarin e vdekur para kohe, këto pyetje përsëriten sidomos gjatë asaj periudhe, brenda së cilës ai mund të ishte ende gjallë. Kjo është një periudhë e veçantë, kur ai që mungon, hijerëndë dhe sundues, siç janë shpesh munguesit (personazhe të para të epikës botërore), shkaktonte trazim, prishje drejtpeshimi, mëdyshje dhe madje ankth. Por përvjetorët, kalojnë njëri pas tjetrit, kalon dyzetvjetori i lindjes, pesëdhjetëvjetori e kështu me radhë dhe trazimi nis të zbehet në po atë masë që mundësia e qenies ende gjallë të shkrimtarit nis e zvogëlohet. Së fundi vjen nëntëdhjetëvjetori e pastaj njëqindvjetori i tij dhe ideja se ai tani do të ishte me siguri nën tokë, sjell

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

te brezat njerëzorë po atë qetësi që shkakton te familjarët pas dy-tri ditësh cilitëse ceremonie mortore, i vdekuri që më në fund kallet në dhe.

Kjo është edhe koha kur gjykimi për të, ndërsa humb pasionin e tepërt, fiton thellësinë.

Më 1950, kur letërsia e re shqiptare ndodhej nën bezdinë e skematizmit sovjetik, Migjeni do të ishte 39 vjeç. Më 1960, kur ajo me një kërcim tigr (apo ndoshta kaprolli), nisi të shkëputej nga ajo skemë, ai do të ishte 49 vjeç. Dhe më 1989, në kohën kur përfundoheshin këto shënime, ai do të ishte në moshën 78 vjeç.

Siç shihet, koha e qetësisë ende nuk ka mbërritur për të, çka ndoshta ndihet në këto fletë.

«Mirë se erdhe, vëlla!». Me këto fjalë Dhimitër Pasko përshëndeti në «Revistën letrare», në mars të vitit 1944, daljen e librit të parë të Migjenit «Vargjet e lira». Por Migjeni ndërkaq kishte gjashtë vjet që kishte vdekur. Kështu që formula e saktë e mirëseardhjes në këtë rast do të ishte «mirë se erdhe vëlla i vdekur!»

Por fjalët «vëlla i vdekur» për ballkanasit, e veçanërisht për shqiptarët, janë më shumë se kuptimi i tyre i drejtpërdrejtë. «Vëlla i vdekur» është personazhi kryesor i një prej baladave të tyre më të vjetra e më tronditëse, njeriu që u ngrit nga varri për të përmbushur një premtim që s'kishte mundur ta kryente sa që gjallë. Ndaj në poetikën ballkanase, e veçanërisht atë shqiptare, fja-

Ardhja e Migjenit në letërsinë shqipe

la e këtij personazhi të zbehtë e të pluhurosur nga balta, e këtij *transcendanti* që ka bërë rrugën e praptë, të panatyrshme nga vdekja në jetë, ka një peshë e ogur të veçantë.

Unë djepi juej e ndoshta vorri juej, kishte shkruar vite më parë Migjeni për veprat e tij.

Ai e kishte shpërthyer më në fund varrin dhe po vinte t'i sillte letërsisë shqipe kumtin e tij të veçantë, me të gjitha vulat dhe peshën që i jepte rikthimi nga terri.

Tiranë, 1988-1989

1) Poesia e Migjenit.

Skender Butaj

"Drita" 13 tetor 1991

"Monografia e Migjenit"

Rudol Marku
Ulfiest Uro
3 shkurt

Veprimi Palet.

1)